

Origin and Institutionalisation of Sports and Gymnastics Associations in Nineteenth-Century Spain (1822-1900)

XAVIER TORREBADELLA I FLIX

Universitat Autònoma de Barcelona (Spain)

JAVIER OLIVERA BETRÁN

Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya (Spain)

MIREIA M. BOU

Universitat Pompeu Fabra, Barcelona (Spain)

xtorreba@gmail.com

Origen i institucionalització de l'associacionisme gimnasticoesportiu a Espanya al segle XIX (1822-1900)

XAVIER TORREBADELLA I FLIX

Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

JAVIER OLIVERA BETRÁN

Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya (Espanya)

MIREIA M. BOU

Universitat Pompeu Fabra, Barcelona (Espanya)

xtorreba@gmail.com

Abstract

This study addresses the birth and development of gymnastics and sports associations in Spain in the nineteenth century between 1822, when the first ones appeared, and 1900. This process contributed to the institutional structure, dissemination and social legitimisation of sport. Sports associations in Spain were initially rickety but took off after 1875. The introduction of sport coincided with the Bourbon Restoration and the craze of the Royals and the aristocracy for sport and the cultural model of England, and was underpinned by Regenerationism and the Institución Libre de Enseñanza. In order to build the list of clubs that made up institutionalised sport, three processes were followed, drawing from both primary and secondary sources. Firstly, a literature review of two of the authors' previous work was conducted. Secondly, a thorough documentary search was carried out in Spain's main digitised databases. Finally, the resulting data were compared with the latest historiographical works on the period. This three-fold methodological procedure resulted in a list of 363 sports associations located in the most affluent and industrialised locations. Cycling was the sport with the largest number of associations. The research findings show the vigour of the institutionalisation of sport in nineteenth-century Spain and its initial popularity among the aristocracy and the bourgeoisie.

Keywords: sports associations, history of sport, nineteenth century, Spain, sports, cycling

Resum

Aquest estudi aborda el naixement i desenvolupament de l'associacionisme gimnasticoesportiu a Espanya en el segle XIX des del 1822 any en què van aparèixer les primeres associacions esportives fins al 1900. Aquest procés contribueix a l'ordenament institucional de l'esport, a la seva difusió i a la seva legitimació social. L'associacionisme esportiu es va iniciar de manera titubejant però va arrencar a partir de 1875. La introducció de l'esport va coincidir amb la Restauració borbònica i el fervor dels reis i l'aristocràcia pel model cultural anglès i l'*sport*, i va ser sostinguda pel Regeneracionisme i la Institución Libre de Enseñanza. Per construir la llista d'entitats que conformen l'esport institucionalitzat, s'han seguit tres processos, que beuen de fonts primàries i secundàries. En primer lloc s'ha fet una exhaustiva revisió documental dels treballs anteriors de dos dels autors. A continuació, s'han efectuat recerques sistematitzades en les principals plataformes documentals digitalitzades d'Espanya. Finalment, s'han contrastat les dades resultants amb els últims treballs historiogràfics del període. Aquest procés metodològic de tres parts va produir una llista de 363 entitats esportives ubicades a les zones més benestants i industrialitzades. El ciclisme va ser l'esport que va atreure un nombre més gran d'associacions. Els resultats de la investigació mostren el vigor del procés d'institucionalització de l'esport a Espanya en el segle XIX i el seu arrelament inicial entre les capes aristocràtiques i burgeses.

Paraules clau: associacionisme gimnasticoesportiu, història de l'esport, segle XIX, Espanya, esports, ciclisme

Introduction

Traditionally there have been two epistemological approaches to the origin of sport (Olivera, 1993). The historiographical current understands that the ritualistic competitions of ancient cultures can be considered sport, thus placing the origin of sport in the beginning of civilisation. It could be argued that, from this perspective, sport is almost a natural occurrence, and something that is loaded with societies and cultures – that is, loaded with history. This thesis has been defended by a large number of authors from different national backgrounds, such as Germans Diem (1966), Popplow (1973), Lukas (1973), Eppensteiner (1973), Ueberhorst (1973), Weis (1979); French Gillet (1971), and Jeu (1988); Americans Mandell (1986), Blanchard and Cheska (1986); or Spaniards Valserra (1944), Cagigal (1957), M. Piernavieja (1966), P. Piernavieja (1977).

A second group of authors argue that the birth and evolution of sport are closely linked to the age of industrial capitalism that arose in England in the late eighteenth century. Authors such as Huizinga (1938), Guttmann (1978), Pociello (1981), Rigauer (1981), Ulmann (1982), Lagardera (1990), Barbero (1990), Elias (1992), Dunning (1992) and Mason (1994) hold this view, even though their respective positions differ with regard to the factors that influenced its birth and development, as well as on the specific chronology.

According to the latter thesis, sport is a major social phenomenon and a cultural symbol that is characteristic of contemporary urban and industrial societies. Therefore, the institutionalised manifestations that occurred in earlier historical moments cannot be considered sport in the socio-historical perspective, although they arguably constitute the early stages of modern sport and have also served as a source of inspiration for the gestation of the modern phenomenon. Such practices include boxing, wrestling, races and several ball games that were practised in the first urban civilisations in Mesopotamia, Egypt, India and China. Later civilisations would build on those practices and set the basis for the future development of modern sport. Some examples can be found in the Pan-Hellenic Games of Ancient Greece, the Aonach Tailteann in the British Isles, horse racing at the Hippodrome in Byzantium, the medieval jousting and tournaments, the pre-Columbian ball game, the Calcio Fiorentino, etc. This takes us to the early stages of the Industrial Revolution in England, where sport emerges as a thoroughly contemporary

Introducció

Tradicionalment hi ha hagut dos corrents epistemològics en torn a l'origen de l'esport (Olivera, 1993). Hi ha una línia historiogràfica de l'esport que el situa en els al·lors de la civilització humana ja que considera tota competició ritual desenvolupada pels diversos grups socials en les èpoques primigènies com a pràctiques esportives. Des d'aquesta perspectiva, l'esport és gairebé un fet o esdeveniment natural, de tal manera que es converteix en un fenomen carregat de societats i de cultura, és a dir, carregat d'història. Autors com els alemanys, Diem (1966), Popplow (1973), Lukas (1973), Eppensteiner (1973), Ueberhorst (1973), Weis (1979); els francesos Gillet (1971), Jeu (1988); els nord-americans Mandell (1986), Blanchard i Cheska (1986); els espanyols Valserra (1944), Cagigal (1957), M. Piernavieja (1966), P. Piernavieja (1977), i altres historiadors d'altres latituds, promouen a través de les seves obres, articles i conferències aquesta tesi.

Hi ha un altre grup d'autors que afirma que el naixement i l'evolució de l'esport estan estretament relacionats amb l'era del progrés industrial capitalista que sorgeix a Anglaterra a la fi del segle XVIII. Huizinga (1938), Guttmann (1978), Pociello (1981), Rigauer (1981), Ulmann (1982), Lagardera (1990), Barber (1990), Elias (1992), Dunning (1992), Mason (1994) i altres autors, representen una mostra d'aquesta visió, si bé les posicions respectives difereixen dels determinismes que incideixen en el seu naixement i el desenvolupament, així com en la cronologia específica.

L'esport, segons aquesta tesi, és un fenomen social i un símbol cultural característic de les societats contemporànies urbanes i industrials, per la qual cosa des d'una perspectiva sociohistòrica no es poden considerar com a esport les diverses manifestacions institucionalitzades que es van donar cita en certs moments històrics, anteriors a aquesta època. Tanmateix, aquestes constitueixen les primeres activitats que han donat origen a l'esport modern, i han actuat a més a més com a font d'inspiració en la gestació del fenomen del nostre temps. Ens referim a les pràctiques de boxa, lluites, curses i diversos jocs de pilota que es donaven en les primeres civilitzacions urbanes a Mesopotàmia, Egipte, Índia i Xina. Més tard, altres civilitzacions perfeccionen les pràctiques anteriors i posen les bases per al desplegament posterior de l'esport modern. D'aquesta manera, ens trobem amb els Jocs Panhel·lènics a l'antiga Grècia, els Jocs Celtes a les Illes Britàniques, les curses eqüestres a l'hipòdrom bizantí, les justes i els tornejos medievals, el joc de pilota precolombí, el *calcio* florentí, etc. Fins a entroncar amb l'aparició a Anglaterra, als inicis de la Revolució Industrial, un producte genuïnament contemporani: l'esport, el

phenomenon in perfect symbiosis with the new era that was taking shape at the time (Olivera, 1993).

The precedents mentioned above cannot be considered sport because they were ritualistic games and competitions whose social function was very different in each society, and certainly different to that of contemporary sport. Sport was born in England in the eighteenth century in the midst of a 'process of civilisation' as studied by Elias (2010). Soon enough it would become a true product of this time, and in the late eighteenth and early nineteenth centuries it would begin a process of institutionalisation in England that involved the creation of true sports associations and the shaping of sports associativism in that country (Salvador, 2004).

In Spain, historians have given little attention to the study of sports associativism in the nineteenth century. Academics have generally overlooked the fruitful institutionalisation process of sport in that century¹, and Spanish sports associativism is often studied only from the early years of the twentieth century onwards. The few references to this period in historiography often mention the most prominent clubs as the doyens of their respective sports, but many other existed whose memories have been silenced.

Many authors interpret that contemporary sport appeared in Spain thanks to the thrust of the English colony in the country (Almeida, 2006; Castro, 2012; Rivero & Sánchez, 2011). In this sense, it has been argued that sport was popularised among the bourgeois elites by the foreign colony established in Spain, who followed the trend of sport in the late nineteenth century and early twentieth century (Almeida, 2006; Betancor & Almeida, 1999; Domínguez, 2011; Lagardera, 1990, 1992a, 1996; Pujadas & Santacana, 2003; Rivero, 2003; Rivero & Ruiz, 2007; Sirera, 2008). These works, however, have not sufficiently delved into the myriad of sports associations in the nineteenth century.

In order to provide documentary arguments to the thesis behind these studies, we have set out to put together a chronological and geographical map of the first gymnastics and sports associations in Spain. This aims to contribute to a deeper understanding of the process of institutionalisation of contemporary sport in the country.

The study was structured around four sections analysing sport in Spanish society and its institutional

qual sorgeix en perfecta simbiosi amb la nova era que en aquell moment s'estava iniciant (Olivera, 1993).

No podem considerar aquells precedents com a esports, ja que es tracta de jocs i competicions rituals la funció social dels quals era ben diferent en cadascuna d'aquestes societats, i per descomptat, ben diferents de la funció que correspon a l'esport contemporani. L'esport sorgeix a Anglaterra al segle XVIII en l'esdevenir del 'procés de civilització' estudiat per Elias (2010). Aviat es constitueix com un producte genuí d'aquesta època que protagonitza un procés d'institucionalització a Anglaterra a la fi del segle XVIII i principis del segle XIX que comporta la creació d'associacions esportives genuïnes i la configuració de l'associacionisme esportiu en aquest país (Salvador, 2004).

A Espanya la historiografia de l'associacionisme gimnàstic i esportiu del segle XIX ha estat poc atesa. Generalment s'ha concedit poca atenció acadèmica al procés d'institucionalització de l'esport en aquest segle¹, i l'estudi de l'associacionisme esportiu espanyol sovint arrenca a partir dels inicis del segle XX. Les referències historicistes respecte a aquest tema són escasses i acostumen a presentar les entitats deganes en el seu àmbit esportiu, però en van haver que el pas del temps ha silenciats.

Algunes interpretacions sostenen que l'esport contemporani neix a Espanya pel suport de la societat anglosaxona establerta al país (Almeida, 2006; Castro, 2012; Rivero & Sánchez, 2011). Així s'ha citat que l'esport va ser popularitzat entre les elits burgeses per la colònia estrangera establerta a Espanya, que seguien els costums i les modes de l'sport entre finals del segle XIX i principis del segle XX (Almeida, 2006; Betancor & Almeida, 1999; Domínguez, 2011; Lagardera, 1990, 1992a i 1996; Pujadas & Santacana, 2003; Rivero, 2003; Rivero & Ruiz, 2007; Sirera, 2008). Tanmateix, aquests treballs no han aprofundit suficientment en el teixit associatiu esportiu vuitcentista.

Per aportar arguments documentals a les tesis que sustenten aquests estudis, ens hem proposat com a objectiu elaborar una nòmina cronològicoterritorial de l'associacionisme gimnasticoesportiu vuitcentista que contribueixi a aprofundir en el coneixement del procés d'institucionalització de l'esport contemporani a Espanya.

Estructurem l'estudi en quatre apartats que contribueixen a l'anàlisi històrica i contextual de l'esport en la

¹ Some exceptions are Izquierdo and Gómez (2003), Piernavieja (1960), Pujadas and Santacana (2003), among others.

¹ Per exemple, Izquierdo i Gómez (2003), Piernavieja (1960), Pujadas i Santacana (2003), entre altres.

process in historical and contextual terms. The first section tackles the starting point of a historical framework that provides the background to analyse and understand the transition from Spain's traditional bodily games to English-style sport. The second section focuses on the news articles that reveal how associations were created for different sports from the early eighteen hundreds and up to 1880. The following section discusses the bearing of English influence on the process of institutionalisation of Spanish sport in the last two decades of the nineteenth century. This period was marked by the emerging industry and the commodification of leisure and sport, by the blooming of the sports press and also by the creation of the first associations which, compelled by the regenerationist discourse, sought to promote physical culture and sport. Gymnasiums are also covered here, as they were key for the promotion of sports associations. The last section deals with the ball game and cycling, the latter of which signified a turning point in nineteenth-century sports associativism.

Finally, Table 1 details the list of gymnastics and sports associations in Spain in the nineteenth century, made up of 363 sports societies from all over Spain –chiefly port towns, but also landlocked Madrid– between 1822 and 1900. This table provides valuable information to analyse and interpret the state of affairs and help unravel the intense process of institutionalisation and social and cultural legitimisation of sports associativism that took place in nineteenth-century Spain.

Method

The present study used the historical method founded on primary and secondary sources and reinforced in the hermeneutic interpretation. The study focuses on the nineteenth century since this period has hitherto received little academic attention, yet this is where the ideological and social foundations that allowed the emergence of sports associations in Spain are to be found. The chronological and geographical map of the first gymnastics and sports associations presented here begins with the very first societies, traced back to 1822, and continues up to 1900. We hold that the new century opened a new stage in the history of sport marked by the rise and consolidation of football, which prompted the rapid development of sports associations in the early twentieth century (Torrebadella, 2012c, 2012d; Torrebadella & Nomdedeu, 2015).

societat espanyola i al seu procés institucional. En el primer apartat abordem el punt de partida d'un marc històric que serveix com a antecedent per a l'anàlisi en la comprensió del procés de transició dels jocs corporals de la tradició espanyola al que aleshores s'anomenava *sport* d'origen anglosaxó. El segon apartat tracta de les notícies que revelen la gestació de l'associacionisme en les diferents pràctiques esportives des de principis de segle fins al 1880. En l'apartat següent, centrat en les dues últimes dècades del segle XIX, destaquem la influència anglosaxona en el procés d'institucionalització de l'esport espanyol. Aquest període va estar marcat per l'emergent indústria i mercantilització de l'oci i de l'esport, per l'estímul de la premsa esportiva i la creació de les primeres associacions que sota el discurs regeneracionista persegueixen l'objecte de promoure la cultura física i l'esport. També abordem el gimnàs com a institució promotora de l'associacionisme esportiu. L'últim punt tracta sobre el joc de pilota i el ciclisme, tot destacant aquesta última disciplina com el punt d'inflexió en l'associacionisme esportiu vuitcentista.

Finalment, la *taula 1* presenta la nòmina institucional de l'associacionisme gimnasticoesportiu del segle XIX a Espanya, formada per 363 entitats esportives de tot el país (especialment a les ciutats de la perifèria i l'excepcionalitat de Madrid) des de 1822 a 1900. Aquesta taula proporciona una valuosa informació per analitzar i interpretar l'estat de la qüestió i desentranyar l'intens procés d'institucionalització i legitimació social i cultural de l'associacionisme esportiu que es va donar al país al segle XIX.

Mètode

En aquest estudi hem utilitzat el mètode històric fonamentat en les fonts primàries i secundàries i reforçat en la interpretació hermenèutica. El marc d'estudi se situa al segle XIX per tractar-se d'una etapa poc estudiada i en la qual s'assenten les bases ideològiques i socials que van permetre la irrupció d'associacionisme esportiu a Espanya. El mapa cronològic i territorial de les primeres associacions gimnasticoesportives parteix de les primeres associacions, localitzades el 1822, i acaba el 1900. Amb el nou segle sostenim que s'inicia una nova etapa de la història de l'esport amb l'emergència i consolidació del futbol, la pràctica del qual va marcar el ràpid desenvolupament de l'associacionisme esportiu de principis del segle XX (Torrebadella, 2012c, 2012d; Torrebadella & Nomdedeu, 2015).

The study of the fundamental sources, both primary and secondary, allowed us to build a list of gymnastics and sports associations in Spain in the nineteenth century, for which three processes were followed. Firstly, a comprehensive literature review of the previous work of two of the authors was conducted (Torrebadella, 2009, 2011b; Torrebadella & Olivera, 2012, 2013), since these works provide the basic reference framework for the study object of this article. These are indeed secondary sources, yet they are based on well-accredited primary sources.

Secondly, the sources above were complemented with primary sources via a thorough documentary search in Spain's main digitised data bases, such as the Digital Newspapers Library at the National Library of Spain in Madrid, the Virtual Library of Historical Newspapers, the Archive of Old Catalan Magazines (ARCA) at the Library of Catalonia in Barcelona, the Galician Library of the Xunta de Galicia, the Newspaper Library at the Andalusian Virtual Library, Madrid's Local Newspaper Library, the Virtual Newspaper Library of the Principality of Asturias, Jable-Digital Archive of the Canary Press, the Newspaper Library of Murcia's Local Archives, and the Digital Newspaper Library of Donostia-San Sebastian's Local Library.

Finally, the data from the two previous processes were compared and contrasted with the recent, most significant historiographical works on the history of sport in nineteenth-century Spain dealing with this object of study in specific geographical areas (Almeida, 2006; Betancor & Almeida, 1999; Calatayud, 2002; Domínguez, 2009 y 2011; Gómez & Martínez, 2001; Ortega, 1996; Pujadas y Santacana, 1995; Rivero y Ruíz, 2007; Sanchís, 2010; Santamaría, 2005; Sirera, 2008; Torrebadella, 2012c, 2012d). This allowed us to compile the said list of associations, to put the phenomenon in context and to set the background for the interpretation of the process.

The heuristic base for locating the primary sources were the digitalised data bases of historical newspapers. In order to put together an inventory of sports associations in nineteenth-century Spain, the term used to designate an organisation (*asociación*, *club*, *centro*, *círculo*, *peña*, *sección*, *sociedad*, etc.) was taken as a reference.

The authors deem that newspapers offer direct and temporally relevant information to complete the intended inventory. In this sense, it must be borne in mind that most of the clubs listed here failed to fulfil the legal requirements and therefore lacked a

L'estudi de les fonts fonamentals, primàries i secundàries, ens ha permès la construcció d'una nòmina de l'associacionisme gimnasticoesportiu a Espanya al segle XIX, i per a això hem seguit tres processos. En primer lloc hem fet una exhaustiva revisió documental dels treballs anteriors de dos dels autors (Torrebadella, 2009, 2011b; Torrebadella & Olivera, 2012, 2013), fonts secundàries però fonamentades en estudis de fonts primàries ja acreditats, que constitueixen una infraestructura documental bàsica per a l'objecte d'estudi.

A continuació, hem completat l'estudi de les fonts anteriors amb les fonts primàries pendents a través de recerques sistematitzades fetes en les principals plataformes documentals digitalitzades d'Espanya: Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional (Madrid), Biblioteca Virtual de la Premsa Històrica, Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA) de la Biblioteca de Catalunya (Barcelona), Biblioteca Gallega de la Xunta de Galicia, Hemeroteca de la Biblioteca Virtual Andalus, Hemeroteca Municipal de Madrid, Hemeroteca Virtual del Principat d'Astúries, Jable-Archivo Digital de la Premsa Canària, Hemeroteca de l'Arxiu Municipal de Múrcia i Hemeroteca Digital de la Biblioteca Municipal de Donostia-Sant Sebastià.

Finalment, hem revisat i contrastat les dades dels dos processos anteriors amb els últims treballs historigràfics més significatius de la història de l'esport a Espanya al segle XIX, i que s'ocupen d'aquest objecte d'estudi en àmbits territorials concrets (Almeida, 2006; Betancor & Almeida, 1999; Calatayud, 2002; Domínguez, 2009, 2011; Gómez & Martínez, 2001; Ortega, 1996; Pujadas & Santacana, 1995; Rivero & Ruiz, 2007; Sanchís, 2010; Santamaría, 2005; Sirera, 2008; Torrebadella, 2012c, 2012d). Tot això ens ha permès construir l'esmentada nòmina institucional, contextualitzar bàsicament el fenomen i definir el marc per a la interpretació del procés.

La localització de les fonts primàries té com a base heurística les bases de dades digitalitzades de la premsa històrica. Per poder establir aquest primer inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu del segle XIX a Espanya, hem pres com a referència la denominació terminològica de l'entitat: *associació*, *club*, *centre*, *cercle*, *penya*, *secció*, *societat*, etc.

La premsa confereix una informació directa i temporal molt més precisa per completar l'inventari proposat. Respecte d'això, hem de considerar que la majoria de les associacions o clubs que es presenten van passar per alt el compliment administratiu de registrar el seu

registered office and bylaws. Article 13 of the 1876 Constitution granted citizens the “right to associate for the purposes of human life”, and would later give rise to the Associations Act of June 30, 1887 (Pelayo, 2007). However, this act was not fully enforced, which meant that numerous associations failed to legally register and hence left no trace in official archives. In order to be able to capture the magnitude of the associativist phenomenon at the time –which is the main concern of this paper– it was not taken into account whether or not an association had legally registered.

This is why the registries of associations held by the former Provincial Civil Governments were not considered as a basic source for the study of associativism. Regardless of unfulfilled legal considerations, and in order to accurately represent the volume of associations of the period, the list of associations has been built through a systematic search in newspapers archives of the eighteen hundreds and the study of specialised materials.

From game to sport

Before the arrival of English sport and its aura of influence, bodily games and gymnastics made up the so-called “national sports” (Fernández, 2004; Lladonosa, 1953; Rodrigo-Estevan, 2007; Serra, 1923; Trapero, 1994). Mariano de Cavia (1894, p. 42), for example, wrote in the late nineteenth century about the “manly game of bar throwing, the archetype of Iberian sports” for which he used the hispanicised term *deporte* as opposed to the English word *sport* (Olivera & Torrebadella, 2015). Over time, sport came to be linked to the leisure habits of the elegant society of England and France, and particularly physical, recreational practices such as horse riding, roller skating, hunting, fencing, lawn tennis, football, rowing or sailing. In the words of Benito Pérez Galdós (1876, p. 1), sport was the “noble set of exercises and entertaining occupations outside the cities”.

Physical exercise in the shape of “national sports” was particularly spread among the popular classes, but there were other types of recreational physical activities, military in origin, that were practised by the high society and the nobility (Capmany, 1779; Hervás, 1798; Jovellanos, 1812; Rodríguez-Campomanes, 1775). Well into the nineteenth century, sporting traditions reminiscent of the athletic exercises of the classical era were still present in many towns, as can be seen in some travel memoirs (Cortada, 1845; Iza,

domicili social i estatuts. L'article núm. 13 de la Constitució de 1876 va concedir als ciutadans el “dret d'associar-se per als fins de la vida humana” i més tard es convertiria en la Llei d'associacions de 30 de juny 1887 (Pelayo, 2007). No obstant això, aquesta llei no va ser seguida al peu de la lletra i per tant es pot suposar el buit legal amb què es presentaven moltes entitats que no van ser registrades oficialment. Per poder captar la magnitud del fenomen associacionista, que és el principal objectiu d'aquest estudi, no s'ha tingut en compte si una entitat estava registrada oficialment.

Per tant, s'ha prescindit, com a font bàsica per a l'estudi de l'associacionisme, dels registres d'associacions dels antics governs civils provincials. Al marge de legalitats no complertes i per no desvirtuar el volum associatiu de l'època, s'ha construït la nòmina d'associacions a partir de la recerca sistemàtica a l'hemeroteca històrica del segle XIX i l'estudi de treballs especialitzats.

Del joc a l'sport

Abans de l'arribada a Espanya de l'sport anglès i de tota la seva aura d'influència, els jocs corporals i la gimnàstica ja configuraven els anomenats ‘esports nacionals’ (Fernández, 2004; Lladonosa, 1953; Rodrigo-Estevan, 2007; Serra, 1923; Trapero, 1994). Així ho recordava Mariano de Cavia (1894, pàg. 42) quan escrivia a la fi del segle XIX sobre el “viril joc de la barra, arquetip dels esports ibèrics” per al qual va usar el terme espanyolitzat *esport* en lloc de l'anglès *sport* (Olivera & Torrebadella, 2015). Amb el temps, l'sport va ser vinculat als costums ociosos de les elegants societats d'Anglaterra i França, en especial a les pràctiques físicorecreatives com l'equitació, el patinatge, la caça, l'esgrima, el *lawn-tennis*, el *foot-ball*, les regates de rem o de vela. En paraules de Benito Pérez Galdós (1876, pàg. 1) l'sport consistia en el “conjunt noble d'exercicis i d'ocupacions entretingudes fora de les ciutats”.

L'exercici físic practicat com ‘esport nacional’ gaudia de la seva màxima expressió entre les classes populars, però també hi havia altres activitats físiques recreatives d'origen militar que tenien presència entre l'alta societat i en la noblesa (Capmany, 1779; Hervás, 1798; Jovellanos, 1812; Rodríguez-Campomanes, 1775). Entrat el segle XIX, els costums gimnasticoesportius que recordaven els exercicis atlètics dels clàssics encara seguien presents en nombroses poblacions del país com així ho testimonien algunes memòries de viatges (Cortada,

1842; Medrano, 1843; Miñano, 1827; N. B. S., 1839; Taboada, 1840). This is what leads Mainar (1900a, 1900b) to state that such bodily games can arguably be considered sport, even much before the arrival of the English influences in the late nineteenth century. This is how Narciso Masferrer (1917, p. 6), one of the major promoters of sport in Spain, understood it, as he pointed that these were “our sports, with no regulation whatsoever and only dependent on the rules transmitted by word of mouth from generation to generation”.

Hygienists and physicians in the nineteenth century also considered as gymnastic exercises things such as the ball game, horse riding, fencing, wrestling, swimming, hunting, races, jumping, tree climbing, tug of war, all sorts of throwing, dancing and many other bodily games.

Fencing experienced a process of demilitarisation as a result of the supremacy of gunpowder during the eighteenth century, which rendered this practice almost useless for military purposes. This triggered the gradual transformation of fencing into the so-called “academic art” that would later be presented as a hygienic exercise and would finally become a sport in the late nineteenth century. Arguably, fencing can be considered an example of Elias and Dunning’s (1992) thesis of socialisation or civilising. In the eighteenth century, the salles d’armes moved from the barracks to the urban spaces, in the shape of hygienic and recreational centres. These salles d’armes, some of which became gymnasiums, would be the hubs for the incipient associativism in fencing towards the end of the century.

Something similar happened with horse riding – when it lost its relevance in military terms, cavalry officers made themselves useful as civilian horse riding instructors (Torrebadella, 2009, 2012a). Groups of youngsters who met in some gymnasia to practise funambulism also triggered a number of associations (Benzo, 1853; Torrebadella, 2013a; Villalobos, 1842). A few businesses devoted to the ball game also participated in this early phase of sports associativism (Peña, 1892; Torrebadella, 2009).

In the beginning, the state hardly had any role in the expansion of sport, and it did not answer the demands for physical education arising from a gymnastic, medical and pedagogical movement. This growing movement even called for the restoration of the Olympic Games long before Pierre de Coubertin did so (Aribau, 1820; González, 1814; Hervás, 1798; Jovellanos, 1811).

1845; Iza, 1842; Medrano, 1843; Miñano, 1827; N. B. S., 1839; Taboada, 1840). Això porta a Mainar (1900a, 1900b) a afirmar que els jocs i els exercicis corporals van ser esport, fins i tot molt abans que arribessin les influències anglosaxones de finals del segle XIX. Així ho concebia també Narcís Masferrer (1917, pàg. 6), un dels majors promotors de l’esport a Espanya en la seva època, en indicar que aquests eren “els nostres esports sense cap reglamentació i només temperats a les lleis transmeses de la paraula de generació en generació”.

Per als higienistes i metges del segle XIX els exercicis gimnàstics van ser també el joc de pilota, muntar a cavall, l’esgrima, la lluita, la natació, la caça, les curses, els salts, enfil·lar-se als arbres, estirar la corda, tot tipus de llançaments, el ball i altres tants jocs corporals.

En l’esgrima es va produir una desmilitarització provocada per la primacia de la pólvora durant el segle XVIII, la qual cosa la feia gairebé inservible als efectes militars. Aquesta situació va originar una gradual transformació de l’esgrima cap a l’anomenat “art acadèmic”, que més tard es va presentar com un exercici gimnasticohigienic i a la fi del segle XIX es va consagrar com a esport. Així doncs, podem considerar que l’esgrima va exemplificar la tesi del procés de socialització o civilització que sostenen Elias i Dunning (1992). A partir del segle XIX les sales d’armes es van desplaçar de les casernes militars als espais urbans, presentant-se com a centres higienicorecreatius. Aquestes sales d’armes –algunes també convertides en gimnasos– van ser les que a la fi del segle sustentessin l’incipient associacionisme de l’esport de l’esgrima.

El mateix va ocórrer amb l’equitació, que va perdre la seva adscripció a la instrucció militar i els oficials de cavalleria es van convertir en professors civils de muntar a cavall (Torrebadella, 2009, 2012a). També van sorgir algunes associacions entorn dels joves que es reunien en certs gimnasos per practicar funambulisme (Benzo, 1853; Torrebadella, 2013a; Villalobos, 1842). A més a més, algunes cases dedicades a la indústria del joc de pilota van participar en aquesta primitiva fase de l’associacionisme gimnasticoesportiu (Peña, 1892; Torrebadella, 2009).

En els seus inicis, la projecció gimnasticoesportiva no va estar a penes vinculada a la intervenció administrativa de l’Estat, que no es va atrevir a satisfer les demandes d’educació física que jeien en les bases reivindicatives d’un avançat moviment gimnàstic, mèdic i pedagògic. Aquest emergent moviment va arribar fins i tot a reivindicar la recuperació dels jocs olímpics molt abans que ho fes Pierre de Coubertin (Aribau, 1820; González, 1814; Hervás, 1798; Jovellanos, 1811).

As mentioned earlier, sport emerged in England with the so-called “civilising process” of popular games (Elias & Duning, 1992) that consolidated itself during the Victorian era. Mandell (1986, p. 163) believes it was European anglophiles who introduced sport in their respective countries and used the opportunity to promote educational reforms, countries where these standardised games “had no past at all, but where, in some places, social, cultural or ideological conditions provided a welcoming atmosphere”. However, sport had already put down roots in Spain, where it also had become a status symbol for the upper classes. Even though the Anglo-Saxon influence was slower here, from the mid-nineteenth century it is possible to identify the beginnings of the gradual institutionalisation of sport, following the model promoted by the Britons living on the continent.

The development of gymnastics and sport in Spain was held back by the country’s industrial underdevelopment, and particularly by a tumultuous nineteenth century which impacted the development of the country at all levels. This is why sport emerged chiefly in the areas in which an industrialisation process was taking shape, such as Catalonia and the Basque Country, where a nascent, powerful bourgeoisie aspired to emulate the lifestyle of the aristocracy and the foreign trend of sport (Torrebadella & Olivera, 2013). As an exception to this process, Spain’s capital and some southern port towns such as Cadiz, Seville or Málaga, also cradled the rising phenomenon of sport. But it was indeed in Barcelona and its metropolitan area where sports associativism flourished the most. In this sense, Lagardera (1996) argues that sport as a social phenomenon was born and developed itself in Spain under the contemporary urban industrial societies, with Barcelona’s thriving bourgeoisie at its centre.

As noted by Bourdieu (2008), sport offered an opportunity for the elites to distinguish themselves by setting certain regular behaviours that found their place in the bourgeois lifestyle. The upper classes took up the leisure spaces, leaving the worse-off out of them in the process. Pastor (1998) explains that this constituted a cultural clash whereby national or traditional sports where marginalised and separated from their anthropological tradition and social function. The modern sports fulfilled a new social role by marking out the category boundaries of what was bourgeois: horse races, the game of polo, yachting, cycling or lawn tennis. The bourgeois class built a new stereotype in a new social field, defined by the *habitus* of the sportsman.

Com ja hem esmentat, l’esport va sorgir a Anglaterra amb l’anomenat “procés de civilització” dels jocs populars (Elias & Duning, 1992) que va arribar a consolidar-se durant l’època victoriana. Així mateix, Mandell (1986, pàg. 163) considera que van ser “europeus anglòfils” els qui van introduir i van aprofitar l’esport en els seus respectius països per incentivar reformes educatives, on no hi havia “cap precedent esportiu comparable, però on al mateix temps les condicions socials, culturals o ideològiques van ser favorables i van propiciar un clima d’acceptació”. No obstant això, a Espanya l’esport ja tenia el seu arrelament i una marcada diferenciació social entre l’alta societat i les classes populars. Encara que la influència anglosaxona va sobrevenir amb una certa lentitud, a partir de mitjan del segle XIX podem descobrir els inicis de la progressiva institucionalització de l’esport, seguint el model que impulsa la presència de la colònia britànica a tot Europa.

A Espanya el desenvolupament gimnasticoesportiu va estar entebancat pel retard industrial i sobretot pel convulsiu segle XIX que va afectar el desenvolupament del país en tots els seus àmbits. Per aquesta raó, l’aparició de l’esport es dona especialment en aquelles zones on brollava un procés d’industrialització, com a Catalunya o el País Basc, i on es constituïa una poderosa classe burgesa amb pretensions d’emular l’estil de vida de l’aristocràcia i les modes de l’esport estranger (Torrebadella & Olivera, 2013). De manera excepcional, la capital d’Espanya i ciutats portuàries del sud com Cadis, Sevilla o Màlaga també van ser bressol de l’incipient esport. Però va ser a Barcelona i en la seva àrea metropolitana on l’associacionisme esportiu va aconseguir major profusió. Així és sostingut per Lagardera (1996), qui argumenta que l’esport com a fenomen social va néixer i es va desenvolupar a Espanya a l’empara de les societats urbanoindustrials contemporànies, situant el seu epicentre a Barcelona i en la seva puixant burgesia.

Com cita Bourdieu (2008) en l’esport es van crear maneres per exercir la distinció social de les elits a través de la fixació de conductes regulars que es van reflectir en l’estil de vida burgès. Les classes millor posicionades van anar ocupant els espais de recreació i consum, tot limitant l’accés a les classes menys afavorides. Segons Pastor (1998), en aquest xoc cultural els esports nacionals o “rústics” van ser marginats i separats de la seva tradició antropològica i funció social. Els sports van venir a complir un nou destí social i marcaven límits categòrics de representació burgesa: les curses de cavalls, el joc del polo, el yachting, el ciclisme o el lawn-tennis. La classe burgesa va anar construint un nou estereotip en un nou camp social definit per l’*habitus* de l’aleshores anomenat *sportsman*.

Cycling underwent an early expansion, and this was the sport that gave the most social distinction in Spain (Lagardera, 1996). Like with all sports of an Anglo-Saxon origin, practising cycling was only within reach of the well-to-do. When bicycles became affordable to the middle classes, the sporting habitus of the upper classes moved towards more elitist practices such as motorsport. This, along with the odd football match, marked the beginning of a new era in Spanish sport in the early twentieth century.

The gestation of sports associations in the nineteenth century

Over the course of the nineteenth century, spaces for the practice of contemporary sports took shape, and the first industry professionals appeared. In terms of instruction, masters of fencing, horsemanship, dancing or gymnastics found their way into professional practice. In entertainment, fencers, jockeys, dancers and gymnast-acrobats gradually gained prominence. The first businesses to emerge in the market of leisurely physical activity in Spain were fronton courts, bocce and ball game clubs, salles d'armes, dance halls and theatres, hippodromes, gymnasiums, swimming pools or sea bathing resorts.

Other activities continued a generations-long bodily culture that was part of traditions rooted in the country. Such was the case of bar throwers, weight lifters (particularly in the Basque Country), wrestlers, walkers' challenges, ball game competitions, public fencing duels, horse races, the game of marro (prisoner's base) or rowing races among fishing boats in the ports of Barcelona and Cadiz or in Biscay. As argued earlier, these practices cannot strictly be considered as modern sport, yet they can arguably be interpreted as the foundation upon which contemporary Spanish sport was built. The Spanish bourgeoisie rejected and despised the bodily games in the recreational tradition, the ancient practices that re-emerged among the popular classes in the midst of the nineteenth-century gymnastic renaissance. The bourgeois elite, with the aim of social differentiation, turned their back to the traditions and games of the popular classes and took the side of fashion, snobbery and Anglo-Saxon sport. In fact, it can be argued that sport was but an evolution of the same old games in a new wrapping, presented for consumption by a more affluent, more differentiated society.

El ciclisme, de ràpida expansió a la fi del segle XIX, va ser l'sport que atorgava major distinció social a Espanya (Lagardera, 1996). L'accés al ciclisme, com amb la resta d'esports d'influència anglosaxona, només estava a l'abast de les persones més riques. Quan les bicicletes van ser accessibles a la classe mitjana, l'*habitus* esportiu de les classes privilegiades es va desplaçar cap a altres pràctiques de consum més elitistes com el motociclisme o l'automobilisme que, al costat de l'excepcionalitat del futbol, van marcar al principi del segle XX una nova etapa en l'esport espanyol.

La gestació de l'associacionisme gimnasticoesportiu vuitcentista

Durant el transcurs del segle XIX es van configurar els espais d'exercici gimnàstic i esportiu contemporani i els primers professionals del sector. En l'àmbit de la formació, els mestres d'esgrima, d'equitació, de ball o de gimnàstica, van anar conquerint espai al currículum professional. En l'ambient de l'espectacle, tiradors d'esgrima, genets, ballarines i gimnastes-acròbates van anar ocupant un major protagonisme. Les primeres empreses que sorgeixen en el mercat recreatiu de l'exercici corporal a Espanya són frontons, cases de botxes i pilota, sales d'armes, sales de ball i teatres, hipòdroms, gimnasos, piscines o banys d'onatge.

Els llançadors de barra, aixecadors de pesos –en especial al País Basc–, lluitadors, reptes de caminadors, jocs de pilota, duels públics d'esgrima, les curses de cavalls, partides de marro, regates de rem entre embarcacions marineres als ports de Barcelona, de Cadis o de Biscaia, gaudiem de l'estímul de generacions d'una cultura corporal i recreativa arrelada al territori. Encara que no podem dir que aquest tipus de pràctiques fossin pròpiament representatives de l'esport modern, sí que podem admetre que van ser els preàmbuls sobre els quals es va basar l'esport contemporani a Espanya. La burgesia espanyola va rebutjar i menysprear els jocs corporals de la tradició lúdica ancestral, tanmateix aquestes pràctiques tradicionals recolzades en el renaixement gimnàstic del segle XIX, van rebrotar en interès i reafirmació entre les classes populars. L'elit burgesa, amb ànim de diferenciació social, va deixar de costat la tradició i els jocs de les classes populars i es va posar del costat de la moda, de l'esnobisme i de l'sport anglosaxó. Podem considerar que l'sport no era més que una evolució dels jocs de sempre, però presentats 'amb un altre embolcall' per al consum d'una societat més benestant i diferenciada.

Already in the early nineteenth century, some were calling for government to set out a national instruction plan where the education of youngsters included physical education and specifically set the “time of the day and place stipulated for the gymnastic exercises of children and youngsters, and an ordered system of games and exercises provided for each age. The primary teachers themselves ought to oversee these games on public holidays, in a location indicated by the police in all towns and villages” (Q., 1804, p. 9). This position had some impact over the following years, and enjoyed some institutionalisation in the Real Instituto Pestalozziano in Madrid (1806-1808) and the physical education plan designed by Colonel Francisco Amorós y Ondeano (1770-1848), an afrancesado² who would later found the Escuela Gimnástica Francesa (Torrebadella, 2013b). A little earlier than this some had already suggested establishing “a simple and specific building where youngsters can separately practise the gymnastic exercises of riding school, racing, ball game, pall-mall, bocce, bowling, etc. (Variedades de Ciencias, 1805, p. 188).

The outbreak of the Napoleonic invasion and the subsequent War of Spanish Independence (1808-1814) crushed any expansionist projects of the emerging sports associations. Later on, in the progressive context of the Cadiz Cortes of 1812, the illustrated positions that agreed upon the need to organise a national physical education plan prevailed at the ideological level (Torrebadella, 2013b). However, the absolutist reign of Ferdinand VII (1813-1833) restricted freedom of the press, along with any rights to association. This scenario paralysed many of the liberal projects aimed at fostering the development of sports associations. The Liberal Triennium (1820-1823) briefly brought back the perception that an education system had to encompass physical education. Some gymnastic-military institutes were promoted during this period, which tried to emulate the establishment devised by Francisco Amorós in France (Roth, 1823; Sáenz-Rico, 1973; Torrebadella, 2013b).

Sporting events and sports clubs of all sorts began to make a presence whenever the political and social conditions were favourable. On July 15, 1821 the Barcelona City Council organised a regatta under the name “Maritime Games” to commemorate the

Al principi del segle XIX, ja hi havia qui reclamava al Govern la consecució d'un pla d'instrucció nacional en què l'educació física formés part de la formació de la joventut i per aquest motiu es va establir: “hores i lloc assenyalat per als exercicis gimnàstics de la infància i la joventut, i un sistema ordenat de jocs i exercicis proporcionats a cada edat. Els mateixos mestres de primeres lletres haurien de presidir aquests jocs els dies feriats, en un paratge assenyalat per la policia en totes les poblacions” (Q., 1804, pàg. 9). En els successius anys, aquesta posició no va passar inadvertida ja que com a projecte incipient va tenir la seva institucionalització en el Real Instituto Militar Pestalozziano de Madrid (1806-1808) i el pla d'educació física dissenyat pel coronel Francisco Amorós i Ondeano (1770-1848), ‘afrancesat’² que posteriorment fundaria l'Escuela Gimnástica Francesa (Torrebadella, 2013b). Una mica abans, ja va haver-hi qui va proposar establir “un edifici senzill i propi perquè la joventut hi exerciti amb separació els exercicis gimnàstics de picador, cursa, joc de pilota, maça, botxes, bitlles, etc.” (Variedades de Ciencias, 1805, pàg. 188).

La irrupció de la invasió napoleònica i la subsegüent Guerra d'Independència espanyola (1808-1814) van minvar tots els projectes expansionistes de l'incipient associacionisme esportiu. Encara que ideològicament, en el context progressista de les Corts de Cadis de 1812, van prevaler les posicions il·lustrades que havien concretat la necessitat d'organitzar un pla nacional d'educació física (Torrebadella, 2013b). Amb el regnat absolutista de Ferran VII (1813-1833) es va limitar la llibertat d'impremta i tota llicència associacionista i en aquest estat d'excepció es van paralitzar molts dels projectes liberals que tenien com a estímul el desenvolupament de les recreacions esportives. El lapse del Trienni Liberal (1820-1823) va servir per tornar a percebre la necessitat de recuperar un sistema educatiu que no abandonés l'educació física. En aquest període van ser promoguts alguns instituts gimnasticomilitars que van tractar d'emular l'establiment projectat per Francisco Amorós a França (Roth, 1823; Sáenz-Rico, 1973; Torrebadella, 2013b).

Esdeveniments i clubs esportius de tota mena van començar a fer acte de presència sempre que les condicions polítiques i socials eren favorables. El 15 de juliol de 1821, l'Ajuntament de Barcelona va organitzar unes regates amb el nom de “Jocs Marítims” per commemorar

² The afrancesados (literally, Frenchified) were the supporters of the French in the Spanish War of Independence (1808-1814), which was part of the Napoleonic Wars and overlaps what the English-speaking world calls the Peninsular War.

² Els afrancesats eren els partidaris dels francesos en la Guerra de la Independència Espanyola (1808-1814), que forma part de les Guerres Napoleòniques.

anniversary of the constitutional oath of Ferdinand VII. The race was compared to the Olympic Games of antiquity and their organisers expressed the need to give them back their glory, whilst they also exhorted the participants to “preserve their health, strength and agility by leading an ordered life, free of vices and excesses” and encouraged them “with the hope of new prizes” (Barcelona, 1821, p. 3). Following these games, some writers called for similar events in gymnastics that helped bring back the glorious times (Noticias de Barcelona, 1821).

By 1822 Cadiz had four bocce³ clubs: Raqueta, Negro, Laurel and Teniente del Rey. The skill level of the game improved substantially, and it achieved a high degree of popularity. Around this time was published the treaty *Bochelología o elementos sobre el modo de jugar a las bochas* (Bochelología or elements on the way to play bocce). “Bochelología” was the “science that teaches how to play bocce well” (J. M. C., 1822, p. 3).

The ball game was popularly revered throughout the nineteenth century. It was said that there was no village in Spain “that does not have or has had a ball game court” (El juego de pelota, 1894, p. 2). Francisco Amorós (1834) listed the advantages of this sport for physical fitness and noted that in the early nineteenth century the game was well established among the Valencian, Catalan, Basque and Navarrese population. In these years it was also known that His Majesty’s provincial Deputy Delegate for Development granted official licences for the commercial exploitation of the ball game (Torrebadella, 2009).

The last ten years of the reign of Ferdinand VII received the name of the Ominous Decade (1823-1833), due to its marked suppression of political rivals. Upon Ferdinand’s death, many intellectuals returned from exile, and at the same time a growing colony of foreign entrepreneurs settled in Spain, bringing with them their habits and hobbies, which included sport. Starting from the 1830s, Spanish bodily games were absorbed or transformed under the process of institutionalisation through associations fostered by the British sports model (Elias & Duning, 1992). From this point forward, the young bourgeois expanded their socialising domain to include the leisure relationships created through sport, an activity that had so far been exclusive of the aristocratic elite. These practices included the ancient arts of fencing, hunting, horse

l’aniversari del jurament constitucional de Ferran VII. Les regates van ser comparades amb els jocs olímpics de l’antiguitat i es va esmentar la necessitat de restituir la seva prístina esplendor, i alhora s’exhortava als campions i a tots els participants a “conservar la seva salut, robustesa i agilitat per mitjà d’una vida arreglada, exempta de vicis i de tot excés, animant-los amb l’esperança de nous premis” (Barcelona, 1821, pàg. 3). Arran d’aquests Jocs, alguns escriptors proposaven celebracions d’aquesta índole per introduir la gimnàstica i recuperar els temps gloriosos (Noticias de Barcelona, 1821).

Cap a 1822 l’afició al joc de les botxes³ a Cadis congregava quatre col·legis botxelògics: La Raqueta, el Negro, el Laurél i el Teniente del Rey. L’afició i el grau de perfeccionament que va aconseguir el joc van ser notoris. En aquesta època es va redactar un tractat de *Bochelología o elementos sobre el modo de jugar a las bochas*. Per *Bochelología* s’entenia “la ciència que ensenya a jugar bé a les botxes” (J. M. C., 1822, pàg. 3).

El joc de pilota va ser venerat popularment durant tot el segle XIX. D’ell es deia que a Espanya no existia “llogaret que no tingui o hagi tingut un trinquet o joc de pilota” (El juego de pelota, 1894, pàg. 2). Francisco Amorós (1834) esmentava els avantatges del joc de pilota per a la condició física i afirmava que al principi del segle XIX el joc estava molt establert entre la població valenciana, catalana, basca i navarresa. En aquests anys van ser conegudes les llicències oficials concedides pel sotsdelegat de Foment de la Província en nom de Sa Majestat per explotar empresarialment el joc de pilota (Torrebadella, 2009).

Els últims anys de regnat de Ferran VII van rebre el nom de dècada Ominosa (1823-1833) per la marcada repressió dels rivals polítics. Després de la mort del rei, van tornar de l’exili molts escriptors i científics i així mateix es van obrir les portes a la colònia industrial estrangera, incorporant amb ells els seus costums i les aficions recreatives o de l’sport. A partir del primer terç del segle XIX, els jocs corporals espanyols van ser absorbits o transformats sota la influència del procés d’institucionalització associativa que va projectar el model esportiu britànic (Elias & Duning, 1992). Va ser a partir d’aquest moment que els joves burgesos van incorporar en els seus dominis de sociabilització les relacions lúdiques de l’sport, activitats fins avui privatives de les elits aristocràtiques. Entre aquestes pràctiques, es trobaven les antigues arts de l’esgrima, la caça, l’equitació i els balls

³ Bocce is a ball sport in the boules sport family.

³ Les botxes és un esport de la família dels jocs de pilota, vinculat estretament amb les bitlles i la petanca.

riding and ballroom dancing. With the exception of fencing (Torrebadella, 2013b), they were also accepted as recreational, hygienic activities for women.

On the occasion of the coronation of Isabella II in 1833, many Spanish towns organised festivities. In Catalonia, the Tarragona City Council held three days of festivities on June 25 to 27, enlivened with popular events such as masquerades, dances, fireworks and “gymnastic games on the Rambla”, with prizes being given out for the most distinguished performances (Tarragona, 1833, p. 698). This event was an unequivocal sign that a new period was beginning, a liberal period under the reign of Isabella II (1833-1868) characterised by the granting of cultural guarantees and the licence to create societies of all types. In this context, numerous cultural and recreational associations were established, and some business projects related to physical and leisure activities emerged.

One such example was Portici, a hygienic and recreational centre promoted by the Queen Regent in 1834, which offered all sorts of sumptuous bathing and swimming halls, as well as other water zones where customers could “cure, strengthen and have fun” (Portici, 1935). In 1851 Spain’s first sea bathing house was built in A Coruña, a magnificent floating building for the enjoyment of the holidaying visitors (Editorial, 1851). Later on, the sea bathing houses of Bilbao, San Sebastian, Barcelona, Malaga or Cadiz became the holiday destinations of the upper classes.

The gymnastics circle grew in the mid-nineteenth century with new users. The liberal-leaning, emerging bourgeoisie, interested in the physical, intellectual and moral education of their children, turned their attention to recreational and leisure activities that had thus far been for exclusive use of the nobility. The romantic spirit of the time pushed upper class youngsters to emulate all sorts of eccentric activities and fashionable pastimes, including gymnastic exercises and the new sport practices.

Around that time, an increasing number of voices were calling for the restoration of the systematised physical exercises that had once brought glory to the Olympic Games. Mayors were advised to provide befitting spaces for youngsters to practise gymnastics and the physical games appropriate to their age (Jimnastica moderna, 1840; Monlau, 1840, 1847; Ramírez, 1844; Villalobos, 1842, 1845).

In Madrid the schools of dancing, fencing, horse riding and fire arms were increasingly frequented, and the masters also offered private lessons in the

anomenat de societat. A excepció de l’esgrima (Torrebadella, 2013b), la resta també van ser acceptades com a activitats recreatives higièniques per a les dones.

Amb motiu de la presa de possessió del tron d’Isabel II el 1833, moltes poblacions espanyoles van organitzar actes festius. L’Ajuntament de Tarragona va celebrar tres dies de festes –25, 26 i 27 de juny– amenitzades amb esdeveniments populars com les moixigangues, balls, focs artificials i “jocs gimnàstics a la Rambla”, tot repartint premis als qui més dignament es distingien (Tarragona, 1833, pàg. 698). Aquest esdeveniment mostrava un signe inequívoc del nou període liberal que s’iniciava amb la reina Isabel II (1833-1868) el qual va concedir garanties culturals i la llicència per crear societats de tota mena. En aquest context, es van crear nombroses associacions culturals i recreatives, destacant l’aparició d’alguns projectes empresarials que també van explotar activitats fisicorecreatives.

Un exemple va ser el centre higienicorecreatiu Portici, impulsat per la reina regent el 1834, que disposava de tota mena de luxoses estances de bany i natació i altres zones d’aigua a fi de “curar-se, enrobustir-se i divertir-se” (Portici, 1935). El 1851, a La Corunya es va construir la primera Casa de banys de mar a Espanya. Es tractava d’un luxós edifici flotant, un reclam amb l’objecte d’atendre l’estiueig de forasters (Editorial, 1851). A partir d’aquesta data, els banys de mar a Bilbao, Sant Sebastià, Barcelona, Màlaga o Cadis es van convertir amb els centres d’estiueig de l’alta societat.

L’ambient gimnasticoesportiu es va enriquir a partir del primer terç del segle XIX amb nous usuaris. L’emergent classe burgesa de tarannà liberal preocupada per l’educació física, intel·lectual i moral dels seus fills, va posar l’atenció en aquelles pràctiques recreatives i d’oci que havien estat d’ús exclusiu de la noblesa. Així mateix l’ambient romàntic de l’època empenyia els joves de les classes benestants a emular tot tipus de diversions excèntriques i passatems de moda, entre els quals es trobaven els exercicis gimnàstics i les noves pràctiques de l’esport.

En aquesta època, van sorgir cada vegada més veus que reclamaven la recuperació dels exercicis físics sistematitzats que tanta glòria van atorgar als jocs olímpics. Així aconsellaven als alcaldes que proporcionessin espais adequats perquè els joves poguessin exercitar-se en la gimnàstica i els jocs físics propis de la seva edat (Jimnastica moderna, 1840; Monlau, 1840, 1847; Ramírez, 1844; Villalobos, 1842, 1845).

A Madrid, eren freqüentades les cases de mestres o escoles de ball, esgrima, equitació i d’armes de foc, i

home (Mesonero, 1844). The same happened in Barcelona and other major cities, where the nobility and the new commercial and industrial bourgeoisie also made their way into the field of sport (Torrebadella, 2012c).

Following the establishment of the first gymnasia, the traditional bodily practices gradually joined the emerging modern gymnastics (Torrebadella, 2013a). An early attempt at such coexistence was the creation in Madrid of the Instituto de Gimnástica, Equitación y Esgrima (Institute of Gymnastics, Horse Riding and Fencing) in 1842. Founded by Francisco Aguilera, Count of Villalobos, and Manuel de Cuadros, this institute can be considered as the first Spanish gymnastics association (Torrebadella, 2013b). Between 1840 and 1860 gymnasia were established in Barcelona, Bilbao, Cadiz, Burgos, Guadalajara, Lleida, Madrid, Mataró, Palma, Puerto de Santa María, Segovia, Seville, Toledo and Valladolid. Some of these were privately owned, others were to be found within state schools or military garrisons (Simón, 1976; Torrebadella, 2009, 2012a, 2013b).

Before the middle of the nineteenth century, the press already used the term "sportsmen", using it untranslated to refer to the English dandies and their gusto for bodily games and horse races (Torrebadella, 2009). English sport was increasingly identified in Spain as a new trend. The international pages of the press and the society columns disseminated the elitist sport practices that added to the glamour of the European high society (Torrebadella & Olivera, 2013). At this point in time, the English-style sports practised in Spain overlapped with the indigenous games such as ball game, fencing, horse riding, row boat regattas, hunting, pigeon shooting, ballroom dancing, running races, throwing, regional wrestling games, tug of war and the popular game of marro.

The bourgeoisie's liberal, romantic spirit was the backdrop to the first generation of youngsters who witnessed the emerging commercialisation of leisure spaces. All sorts of establishments –theatres, dance halls, recreation halls, taverns, gaming houses– were set up to entertain them.

A review of the Madrid press shows that by the mid-nineteenth century youth associativism in this city materialised in dancing societies such as El Buen Tono, La Juventud Española, La Juventud Vascongada and La Oriental. Similar processes were taking place in other major cities, particularly Barcelona (Capmany, 1947). These associations were the embryo of later recreational societies.

aquests mestres també donaven classes individuals a domicili (Mesonero, 1844). Això mateix ocorria a Barcelona i en altres grans ciutats, on la noblesa i la nova burgesia empresarial i industrial s'obrien camí al camp de l'esport (Torrebadella, 2012c).

A partir de l'establiment dels primers gimnasos moderns, les antigues pràctiques corporals van anar unint-se a l'emergent gimnàstica moderna (Torrebadella, 2013a). Un primer intent d'aquesta coexistència va ser la creació el 1842 a Madrid de l'Instituto de Gimnástica, Equitación y Esgrima. Aquest establiment creat per Francisco Aguilera, comte de Villalobos i per Manuel de Cuadros pot ser considerat com la primera associació gimnasticoesportiva espanyola (Torrebadella, 2013b). Entre 1840 i 1860 s'havien constituït gimnasos a Barcelona, Bilbao, Burgos Cadis, Guadalajara, Lleida, Madrid, Mataró, Palma de Mallorca, Puerto de Santa María, Segòvia, Sevilla, Toledo o Valladolid. Hi havia gimnasos privats i altres que estaven en col·legis públics i també en guarnicions militars (Simón, 1976; Torrebadella, 2009, 2012a, 2013b).

Abans d'arribar a la meitat del segle XIX ja s'esmentava en la premsa el concepte de *sportsmen*, referint-se als *dandies* anglesos i a les seves aficions als jocs corporals i a les curses de cavalls (Torrebadella, 2009). L'*sport* anglès va anar identificant-se progressivament a Espanya com una nova moda. Les notícies internacionals de la premsa i les revistes de societat es van encarregar de divulgar les pràctiques elitistes de l'*sport* que s'unien al *glamour* de l'alta societat europea (Torrebadella & Olivera, 2013). En aquest moment l'*sport* anglès que es practicava a Espanya s'encreuava amb els jocs autòctons com la pilota, l'esgrima, l'equitació, les regates de botes, la caça, tir al colomí, el ball, les curses pedestres, els llançaments, els jocs de lluita regionals, les traccions de cordes o el popular joc del marro.

L'esperit liberal i romàntic de la classe burgesa va ser l'origen de la primera generació de joves que es va constituir en una emergent mercantilització dels espais d'oci. Tot tipus d'establiments –teatres, sales de ball, salons de recreació, tavernes, cases de jocs– van obrir les portes per entretenir-los.

L'estudi de la premsa madrilenya mostra que cap a mitjan de segle, l'associacionisme juvenil es projectava en societats de ball com El Buen Tono, La Juventud Española, La Juventud Vascongada i La Oriental. En altres grans ciutats, especialment Barcelona, es desenvolupen processos similars (Capmany, 1947). Aquestes entitats seran l'embrió que conduirà a noves associacions recreatives.

As a response to the public alarm for the depraved, immoral influences of the youth, a number of hygienic proposals were put forward that sought to prevent excesses and build a model of healthy, moral and decent virtues. In this respect, the more liberal elites welcomed the importation of “the gentleman” and of sport, while the conservative, catholic sector did not consider sport to constitute a threat in any way, on the contrary, they found sport to be an excellent means to mark social differences and strengthen the morality of the young. An example of this can be found in the prestigious religious school of Father Hermengildo Coll de Valldemia in the Catalan town of Mataró, founded in 1855 following the model of the English public schools (Gurrera, 2004).

The press brought news of the horse races favoured by the aristocracy. One publication explained that “esport [sic], sport in English, is a word that has been Hispanicised by our horse racing enthusiasts, and it has no equivalent synonym in any other language” (*El sport*, 1852, p. 323). At the same time, the figure of the sportsman was beginning to become known as a “skilful rider, accomplished hunter, intelligent in dogs and horses, in luxury weapons, etc., etc., etc.; a host of natural talents and moral qualities that are rarely found in one man: vigour, agility, serenity and elegance” (*El sport*, 1852, p. 323). This shows that the English word “sport” was already documented in Spanish journalistic texts earlier than has been postulated so far (Almeida, 2005).

In the 1860s, the most populated and industrialised cities experienced a boom in leisure associativism (Pujadas & Santacana, 2003; Pujadas, 2010). Numerous recreational societies were created in those years, and an industry based on bodily exercise emerged: gymnasiums, salles d’armes, riding schools, dancing halls, sea bathing houses, etc. The first chess societies, in Barcelona and Madrid, were also created in this period (Fernández, 1862).

Around that time, Julián Sanz del Río (1814-1869) introduced Krausism in Spain. In his book *El ideal de la humanidad para la vida* (The ideal of humanity for life) (1860), Sanz del Río presented the ideas of Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832), a German philosopher and idealist who exerted a strong influence on the liberal pedagogic approach behind the *Institución Libre de Enseñanza* (ILE). The concept of “new man” (Sanz, 1860, p. 224), strongly advocated by the ILE under Francisco Giner de los Ríos⁴, stems from this ideological current.

Davant l’alarma social als estímuls corruptes i viciosos de la joventut d’aquesta època, van sorgir propostes higienicopedagògiques preocupades per evitar els excessos i construir un model de virtuts saludables, morals i decents. La importació del *gentleman* i de l’*sport* va agradar les elits més liberals, però els sectors més conservadors i catòlics tampoc van veure en l’*sport* cap amenaça; al contrari van considerar-lo com a un mitjà excel·lent per marcar la divisió social i enfortir la moral dels joves. Un exemple pot trobar-se en l’excel·lent col·legi del pare Hermenegildo Coll de Valldemia a Mataró, que el 1855 va seguir el model de les *public schools* angleses (Gurrera, 2004).

La premsa ofería notícies de les aristocràtiques curses de cavalls. Referent a això se citava que l’“Esport (en anglès *sport*) és una veu que han espanyolitzat els nostres aficionats a les curses de cavalls, i que no té sinònim equivalent en cap altre idioma” (*El Sport*, 1852, pàg. 323). Així mateix ja es donava a conèixer la figura del *sportsman*, és a dir, de l’“hàbil genet, caçador consumat, intel·ligent amb els gossos i els cavalls, en armes de luxe, etc., etc., etc.; un conjunt de dons naturals i de qualitats morals que és rar trobar en un sol home: vigor, agilitat, lleugeresa, audàcia, serenitat i elegància” (*El Sport*, 1852, pàg. 323). Per tant, la paraula anglesa *sport* ja estava documentada en els textos periodístics espanyols molt abans del que s’ha sostingut (Almeida, 2005).

En la dècada dels anys seixanta, les ciutats més poblades i industrialitzades van experimentar un auge de l’associacionisme recreatiu (Pujadas & Santacana, 2003; Pujadas, 2010). En aquests anys es van crear nombroses societats recreatives i va florir a més a més una indústria basada en l’exercici corporal: gimnasos higiènics, sales d’esgrima, picadors, salons de ball, banys d’onatge, etc. Es van crear també en aquest període les primeres societats d’escacs a Barcelona i Madrid (Fernández, 1862).

En aquests moments, Julián Sanz del Río (1814-1869) va introduir a Espanya el Krausisme a través de la seva obra *El Ideal de la Humanidad para la Vida* (1860), on va exposar el pensament de Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832), filòsof i idealista alemany que va influir en el corrent pedagògic liberal de la *Institución Libre de Enseñanza* (ILE). D’aquesta línia ideològica es va reprendre el concepte de “nou home” (Sanz, 1860, pàg. 224) que tant va reivindicar la ILE de Francesc Giner de los Ríos⁴.

⁴ Francisco Giner de los Ríos (1839-1915) was the main mentor of the Krausist doctrine in Spain.

⁴ Francisco Giner de los Ríos (1839-1915) va ser el principal mentor de la doctrina krausista a Espanya.

Sanz del Río (1860) held that physical education had an objective that was part of nature itself, of the development of the body, the organs and the senses, that help humans reach health, vigour, agility and beauty. For this reason he thought it a natural and spiritual duty of humans to preserve and perfect our body through gymnastic exercises.

This interest for physical culture coincided in time with the so-called “athletic renaissance” of the late nineteenth century, which Valserra (1944, p. 228) singles out as “one of the most noteworthy social facts in modern history”. While gymnastics was expanding in Spain, in England sport took a pedagogical turn, particularly following Herbert Spencer’s *Education: Intellectual, moral, and physical* (1861), which was published in Spain in 1879. Spencer, the main mentor of Thomas Arnold, considered sports in English public schools to be superior to gymnastics. This idea was propagated by Thomas Hughes’ (1923) renowned novel *Tom Brown’s School Days* (1857)⁵. In Spain it was disseminated from the late nineteenth century through the pedagogical doctrine of the ILE. (Almeida, 2005).

The influence of English-style sport was already noticeable in Spain. Ángel Vallejo-Miranda, Count of Casa Miranda, called for Hispanicising the English word sport but admitted that in the meantime there was no other choice but to use it in its original form, and explained that the concept “encompasses all exercises that tackle the development of physical faculties [which] under the superficial form of pleasure, tend in essence towards the regeneration of man”. Horse riding, hunting, regattas, gymnastics, boxing, ball game, in short, all the exercises where strength and skills come into play, fall under its domain”. (Vallejo-Miranda, 1865, p. 323). The influence of sport on the upper class could be clearly seen in cricket or horse races. Around 1865, cricket, a fashionable pastime in England and France, was also in vogue in Andalusia (B., 1865). Likewise, the Madrid high society convened at the Hippodrome in Casa de Campo to watch the races (Inza, 1865).

Domínguez (2009) tracked down some regattas that took place in the 1850s among sailors from Pasajes, Santander or San Sebastian, between the ports of Lekeitio and Ondarroa. The first regatta

Sanz del Río (1860) sostenia que l’educació física té en si mateixa un objectiu propi de la natura, del desenvolupament corporal, dels òrgans i els sentits, que fan que l’home obtingui salut, vigor, agilitat i bellesa. Per això considerava un deure natural i espiritual de l’home, la conservació i perfeccionament del cos amb els exercicis gimnàstics al nostre abast.

Aquest interès per l’adoctrinament físic del cos va coincidir amb l’anomenat “renaixement atlètic” de l’últim terç del segle XIX, que per a Valserra (1944, pàg. 228) “és un dels fets socials més considerables que registra la història moderna”. En aquesta conjuntura d’expansió gimnasticoesportiva espanyola, a Anglaterra l’esport va prendre carta de natura pedagògica sobretot a partir de l’obra de Herbert Spencer *Education: Intellectual, moral, and physical* (1861), un discurs que va ser traduït a Espanya el 1879. Spencer, principal mentor de Thomas Arnold, va afirmar que l’esport de les *public schools* era superior a la gimnàstica. Aquesta afirmació va penetrar patrocinada per la cèlebre novel·la de Tomas Hughes (1923), *Tom Brown’s school days* (1857)⁵ i, en el cas d’Espanya, va ser seguida per les doctrines pedagògiques de la ILE divulgades a partir de l’últim terç del segle XIX (Almeida, 2005).

La influència de l’anomenat sport ja es feia sentir a Espanya. Ángel Vallejo-Miranda, comte de Casa Miranda, reclamava espanyolitzar la paraula anglesa, però mentre no fos possible s’havia de “forçosament acceptar anar a remolc en la paraula sport”, el significat “abraça tots els exercicis que s’ocupen del desenvolupament de les facultats físiques i que sota la superficial forma del plaer, tendeix en els fons a la regeneració de l’home. L’equitació, la caça, les regates, la gimnàstica, el pugilat, la pilota, tots els exercicis en què la força unida a la destresa es posen en joc, constitueixen el seu domini” (Vallejo-Miranda, 1865, pàg. 323). La influència de l’sport en l’alta societat tenia presència en exemples com el criquet o les curses de cavalls. El 1865 se citava que el criquet, una diversió que estava en voga a Anglaterra i França, també estava de moda a Andalusia (B., 1865). Així mateix, a l’hipòdrom de la Casa de Campo es reunia l’alta societat madrilenya per presenciar les curses de cavalls (Inza, 1865).

Domínguez (2009) localitza a la zona del Cantàbric, en la dècada de 1850, algunes regates entre mariners de les poblacions de Pasajes, Santander o Sant Sebastià, entre els ports de Lekeitio i Ondarroa. Els primers clubs de

⁵ Hugues, Tomás Brown en la escuela. It would not be published in Spain until 1923, translated by Ortega y Gasset, with the title Brown en la escuela.

⁵ Hugues, Tomás Brown en la escuela. A Espanya, no es va publicar fins al 1923, traduït per Ortega i Gasset, amb el títol Brown en la escuela.

clubs were founded towards the end of the following decade, some in the midst of the 1868 revolution. La Correspondencia de España informed that some youngsters in Bilbao had established “a regatta club in imitation of those in England” (Algunos aficionados..., 1867, p. 2) which would soon organise its first competitions (Sección Marítima, 1867). Also El Imparcial noted that in “Seville a regatta club has been organised, similar to those already existing in Cadiz and Huelva” (Sección de noticias, 1868, p. 2). One of the first competitions was held in the Bay of Cadiz on April 25, 1869 and constituted an outstanding display for the hosts, the local club (Regatas, 1869). The first nautical sports associations emerged in Bilbao (1867), Seville (1868), Huelva (1868), Santander (1870), Malaga (1873), Barcelona (1873) and Tarragona (1878). Martínez-Hidalgo (1978) points out that these associations cannot be listed as the oldest since they were not legally registered. Many other sports clubs also stayed out of the legal register.

The periodical El Campo (1876-1892) mentioned two regatta clubs in Seville, the Club de Regatas de Sevilla (1875) and the Sociedad Sevillana de Regatas (1876), and reflected that the existence of these and other societies proved “the development reached among us by certain amusements that did not exist not so long ago” (Noticias, 1876, p. 10).

In 1882 in San Sebastian the Club de Regatas, Carreras y Esgrima (Regattas, Races and Fencing Club) was founded. This aristocratic association also organised cultural events such as balls and concerts (Desde la Costa, 1882), as well as rowing and sailing regattas (Cartas de San Sebastián, 1882).

A detailed analysis of the magazine Los Deportes between 1898 and 1900 reveals the most active yacht clubs at the time: Sporting Club de Bilbao, Real Club Náutico de San Sebastián, Yacht Club de Santander, Club de Málaga, Club de Sevilla and Real Club de Regatas de Barcelona. The latter would become the first Spanish sports club to participate in an Olympic Games in 1900.

Magazines such as El Campo (Madrid, 1876-1892) or Revista Universal Ilustrada (Barcelona, 1876-1880) were the preamble to the first magazines devoted entirely to sports that would emerge towards the end of the century (Torrebadella & Olivera, 2013). In Barcelona, Revista Universal Ilustrada, the successor of El Zookeryx magazine, carried the subtitle “Sport, natural history, zootechnics, agriculture, hunting, fishing, horsemanship, varieties”. It included news on regattas, hunting,

regates es van constituir cap a finals de la dècada següent, alguns en plena revolució de 1868. La Correspondencia de España donava a conèixer que a Bilbao uns joves van establir “un club de regates a imitació dels que existeixen a Anglaterra” (Algunos aficionados..., 1867, pàg. 2); aviat l'entitat va organitzar les primeres regates (Sección Marítima, 1867). La secció de notícies d'El Imparcial citava que a “Sevilla s'ha organitzat un club de regates, anàleg als que ja hi ha a Cadis i Huelva” (Sección de noticias, 1868, pàg. 2). Una de les primeres competicions es va disputar a la badia de Cadis el 25 d'abril de 1869 i va suposar una excel·lent exhibició de l'entitat organitzadora, el club d'aquesta ciutat (Regatas, 1869). Les primeres associacions dels esports nàutics van aparèixer a Bilbao (1867), Sevilla (1868), Huelva (1868), Santander (1870), Màlaga (1873), Barcelona (1873) i Tarragona (1878). Com anota Martínez-Hidalgo (1978), aquestes associacions no poden figurar com les més antigues, ja que no es van inscriure en el registre legal. Així va succeir amb moltes altres associacions esportives que no van figurar en el registre oficial.

El Campo (1876-1892) citava que a Sevilla hi havia dues associacions de regatistes, el Club de Regatas de Sevilla (1875) i la Societat Sevillana de Regatas (1876). Respecte d'això, la publicació esmentava que l'existència d'aquestes i altres societats “proven el desenvolupament que entre nosaltres van prenent certes diversions que fa poc temps no existien” (Noticias, 1876, pàg. 10).

El 1882 es va fundar a Sant Sebastià el Club de Regatas, Carreras y Esgrima. Aquesta aristocràtica associació s'ocupava també de recrear culturalment l'ambient social amb balls o concerts musicals (Desde la Costa, 1882). Així mateix organitzava regates de rem –traineres– i de balandres a vela (Cartas de San Sebastián, 1882).

Una anàlisi detallada de la revista Los Deportes, entre 1898 i 1900 revela els clubs nàutics més actius del moment: el Sporting Club de Bilbao, el Real Club Náutico de San Sebastián, el Club de Regatas de Santander, el Club de Málaga, el Club de Sevilla i el Real Club de Regatas de Barcelona. Aquest últim es convertiria el 1900 en el primer club esportiu espanyol que va participar en uns Jocs Olímpics.

Revistes com El Campo (Madrid, 1876-1892) o la Revista Universal Ilustrada (Barcelona, 1876-1880) van ser el preàmbul de les primeres revistes íntegrament esportives que van aparèixer a la fi de segle (Torrebadella & Olivera, 2013). A Barcelona la Revista Universal Ilustrada (1876-1880), continuació de la revista El Zookeryx, subtitulada de “Sport, Historia natural, Zootécnica, Agricultura, Caza, Pesca, Equitación, Variedades” va incorporar informacions de regates, caça, pesca, curses de

fishing, horse racing or bullfighting, along with stories on other hygienic activities such as dancing, gymnastics, roller skating, pigeon shooting, sea bathing, etc. The publication had a nationwide reach and included information from other locations where sport was being practised, particularly Madrid and southern towns such as Seville, Granada, Cadiz and Malaga. In one of the issues, professor Salvador López Gómez noted the creation of a number of societies “be it of horse racing, regattas, gymnastics, pigeon shooting, velocipedes, etc.,” and referred to the “methodically directed bodily exercises that fulfil one of the main needs of the present times, namely the progress of physical development, parallel to intellectual culture” (López Gómez, 1878, p. 2).

The beginning of modern equine sports can be traced back to 1878 and to King Alfonso XII's (1874-1885) initiative to build the country's first hippodrome on Madrid's Castellana Avenue. It was funded with state resources for the improvement of horse breeding. Other hippodromes would later be built in places such as Seville, Barcelona, Granada, Jerez, Bilbao, San Sebastian and Cadiz (Viada, 1903). But horse races had already been taking place for some time, as reported by the capital's fortnightly *El Campo* (1876-1881). Likewise, some Andalusian towns had equestrian clubs such as the Sociedad de Carreras de Caballos de Sevilla (Seville Horse Racing Society, 1875), the Sociedad de Carreras de Caballos de Granada (Granada Horse Racing Society, 1876), the Jockey Club de Jerez de la Frontera (1876) and the Jockey Club de Cádiz (1876).

After the arrival of the first hippodromes, the game of polo was introduced. Cinnamond (1929) notes that the first place where it was played was Jerez de la Frontera. Yet the first known club is the Polo-Club de Granada (1894), followed by other societies created in Madrid, Seville, Barcelona, Valencia and Gibraltar.

Another national sport was dancing, which became popular towards the middle of the century. As reported by Capmany (1943, 1947), in the 1860s Barcelona witnessed a strong popularisation of ballroom dancing and recreational societies, as did Madrid (Cambronero, 1913).

In late 1869, Madrid City Council granted permission to a group of local velocipedists to hold velocipede races in Retiro Park. The races were scheduled for three Sundays and followed a circuit around the pond. On the first day, velocipedes made of wood, iron and steel competed against each other in the speed race, the slow race and the skill-testing ring race. The city council provided the necessary

cavalls, toros; a més d'oferir informació d'altres activitats higièniques com el ball, la gimnàstica, el patinatge, el tir al colomí, els banys, etc. D'abast nacional, oferia notícies d'altres poblacions on l'sport s'estava practicant, especialment de Madrid i del sud d'Espanya (Sevilla, Granada, Cadis i Màlaga). En aquesta revista el professor de gimnàstica Salvador López Gómez ressaltava la creació de moltes societats, “ja de curses de cavalls, ja de regates, ja de gimnàstica, ja de tir al colomí, velocípedes, etc.; exercicis corporals metòdicament dirigits, vénen a satisfer una de les més importants necessitats de l'època actual, que és la marxa del desenvolupament físic, paral·lel amb la cultura intel·lectual” (López Gómez, 1878, pàg. 2).

L'inici modern dels esports hípics s'inicia el 1878, per iniciativa del rei Alfons XII (1874-1885), amb la construcció del primer hipòdrom de la Castellana a Madrid. Aquesta instal·lació va ser construïda amb fons de l'Estat per al millorament de la cria cavallina. Posteriorment van aparèixer altres hipòdroms en poblacions com Sevilla, Barcelona, Granada, Còrdova, Jerez, Bilbao, Sant Sebastià i Cadis (Viada, 1903). No obstant això, ja hi havia curses de cavalls des de feia diversos anys tal com cita la madrilenya revista quinzenal *El Campo* (1876-1881). També en algunes poblacions andaluses hi havia associacions cavallines com la Sociedad de Carreras de Caballos de Sevilla (1875), la Sociedad de Carreras de Caballos de Granada (1876), el Jockey Club de Jerez de la Frontera (1876) i el Jockey Club de Cadis (1876).

Després dels primers hipòdroms, es va introduir el joc del polo. Cinnamond (1929) cita que el primer lloc on es va jugar va ser a Jerez de la Frontera. Tanmateix, la primera entitat que reconeixem és el Polo-Club de Granada (1894), a aquesta primera entitat en van seguir d'altres a Madrid, Sevilla, Barcelona, València i Gibraltar.

Un dels esports nacionals també era el ball, que va prendre carta de natura popular a partir de la primera meitat de segle. Com cita Capmany (1943, 1947) en la dècada dels seixanta va sorgir a Barcelona una forta popularització de les societats recreatives i de ball, igual que va succeir a Madrid (Cambronero, 1913).

A la fi de 1869, l'Ajuntament de Madrid va concedir permís a uns quants velocipedistes per organitzar curses velocipèdiques al Parque del Retiro. Es van organitzar durant tres diumenges en un circuit al voltant de l'estany, en el primer dia corrien els velocípedes de fusta, ferro i acer amb premis en la cursa de velocitat, cursa de lentitud i cursa d'anelles. L'Ajuntament va disposar de tota una infraestructura per oferir seient a una

infrastructure to sit a crowd of spectators. The second day brought eight Parisian ladies who had won races in velocipedes and tricycles. On the third day, the races matched up French, American and Spanish youngsters (Sección de noticias, 1869). Around this time, the periodical *La Ilustración Española y Americana* already reported on the velocipede-mania in Paris and London (Oliver, 1870).

In 1870, the Madrid aristocratic youth gathered in the *Veloz Club* (Swift Club), chaired by the Marquis of Martorell. The *Veloz Club* organised a myriad of recreational activities in Retiro Park, including ballroom sessions, roller and ice skating, rowing regattas, pistol shooting, archery, pigeon shooting, ball game, gymnasium and horse circus, as well as promoting the velocipede by hosting the first races held in Spain (*El Parque de Madrid y los patinadores*, 1870; *Variedades*, 1870). In February of that year the press announced that cycle races would soon be taking place in the capital, and elaborated that it was “a spectacle not yet seen by the Madrid public” and extended an invitation to participate for free “to all the young enthusiasts who have sufficient agility and dexterity in the use of the velocipede to contend for a medal” (*Crónica general*, 1870, p. 3). The first races were held on the second Sunday of March 1870, in Retiro Park, on the initiative of the *Veloz Club*, which contacted an events company. The paying public ended up invading the track: they were not happy with the show, which did not live up to the expectation of what had been announced as *Grand Velocipede Racing* (*Parque de Madrid*, 1870). Other cycling events were held in the 1871 traditional festivities in Barcelona. Cycling would soon extend to all of Spain’s major towns.

Starting in 1876, skating rinks opened in Madrid and Barcelona, but also in places like Leon, Valencia, Vigo or Granada. This new sport was a sensation among the young upper classes, and particularly among women (López Gómez, 1878; Lustono, 1877). Numerous rinks and skating clubs were established in a short period of time, which according to Dalmau (1947) triggered a skating frenzy.

In the Vitoria traditional festivities in September 1883, spectacular sporting competitions were organised, with prizes being donated by the city council. The horse, velocipede and foot races were summed up by one journalist as the “battle of strength at the Hippodrome, the battles of agility and skill that were so common in antiquity and that seem to revive today with the velocipedists and the walkers” (*Corresponsal*,

multitud d’espectadors. En el segon dia es van presentar vuit dones que a París havien estat vencedores corrent en velocípedes i tricicles. En el tercer diumenge, en les curses s’enfrontaven joves francesos, americans i espanyols (Sección de noticias, 1869). En aquesta època en *La Ilustración Española y Americana* ja esmentava la velocipedemania de París i de Londres (Oliver, 1870).

El 1870 la societat *Veloz-club*, presidida pel marquès de Martorell reunia l’aristocràtica joventut madrilenya. El *Veloz-club* va promoure al Parque del Retiro infinitat d’iniciatives recreatives: sessions de ball, activitats de patinatge sobre gel o amb rodes, regates de rem, tir de pistola, tir amb arc, tir al colomí, trinet o joc de pilota, gimnàs, circ de cavalls i la promoció del velocípede amb la gestió de les primeres curses disputades a Espanya (*El Parque de Madrid y los patinadores*, 1870; *Variedades*, 1870). Al febrer del mateix any a Madrid, la premsa anunciava que aviat es disputarien curses de velocípedes indicant que es tractava de “un espectáculo no vist encara pel públic madrileny” invitant a participar gratuïtament “a tots els joves aficionats que tinguin la suficient agilitat i destresa en el maneig del velocípede per poder aspirar als premis” (*Crónica general*, 1870, pàg. 3). Les primeres curses es van disputar el segon diumenge de març de 1870 al Parque del Retiro, organitzades a iniciativa del *Velo-club*, que va establir contactes amb una empresa d’espectacles. El públic, que havia pagat l’entrada a les Grans Curses de Velocípedes, va quedar insatisfet i va envair el passeig en veure que el que s’anunciava no es corresponia amb el que s’exhibia (*Parque de Madrid*, 1870). El 1871, per a les festes populars de Barcelona, es van efectuar altres proves ciclistes. Molt aviat el ciclisme es va estendre per les poblacions més importants d’Espanya.

A partir de 1876 es van crear a Madrid, Barcelona i en altres ciutats –Lleó, València, Vigo, Granada– salons recreatius de *skating-rink* o patinatge sobre rodes. El nou sport feia furor entre els joves de les classes més instal·lades, especialment entre les dones (López Gómez, 1878; Lustono, 1877). En pocs anys es van establir nombrosos salons i societats de *skating* que, segons Dalmau (1947), va desencadenar una febre pel patinatge.

El 1883, durant les festes de setembre de Vitòria, es van organitzar espectaculars concursos esportius estimulats per premis de l’ajuntament. Va haver-hi curses de cavalls, curses de velocípedes i curses a peu, descrites per un periodista com les “lluïtes de força de l’Hipòdrom, les lluites d’agilitat i destresa, tan freqüents en l’antiguitat i que avui sembla que reneixen, dels velocipedistes i caminadors” (*Corresponsal*, 1883, pàg. 2). Per tant, en

1883, p. 2). Therefore, the Vitoria festivities that year already offered sporting events, both for the upper and the lower classes.

The 1870s had brought an increase in the number of sporting clubs and events in Spain (Domínguez, 2011). Such was the impression of the periodical *El Campo*, where it was noted that sport was setting roots in Spain and that practices such as horse racing, regattas, hunting, pigeon shooting, cricket, polo and other games already had clubs with a large number of enthusiasts (*Carreras de caballos en la península*, 1876). As an example of the state of sports associativism, Málaga in 1880 was home to the Real Club Marítimo de Málaga for nautical sports, the pigeon-shooting association *Sociedad de Tiro al Pichón*, the *Sociedad de Carreras de Caballos* for horse-racing enthusiasts, the skaters' *Círculo de Patinadores* and the rowing *Club de Remeros* (Torrebadella, 2009).

Following the establishment of the Cricket y Football Club de Madrid, *Nuevavilla* (1879, p. 380) too reflected that sport was putting down roots in the country since the national sports “spread, the foreign ones acclimatise themselves, overcoming obstacles that had so far been thought unsurpassable”. The pages of *El Campo* invited young enthusiasts of bodily exercises to join the newly created club and sign up for “the benefits that the progress of sport can provide for our homeland”, as could be seen from “the results achieved by the nations that lead the civilised world” (*Nuevavilla*, 1879, p. 381).

The journal *La Ilustración Española y Americana* carried news on the fashionable sports:

It is known that in England much importance is given to physical education, and for this reason the leisure games of the youth are almost always shaped like gymnastic exercises. English bodily games have one other special circumstance, and it is that, having been invented for the use of youth, they are also used by the most serious people, and then become the favourite entertainment of Europe's most exalted aristocracy (*Recreos campestres*, 1880, p. 51-52).

The athletic competitions of the English clubs were also imitated. In Madrid's Casa de Campo Park, young locals made the most of the cricket ground and organised there athletic races of various lengths where the winner was handed the entry fees collected in each race. Despite the growing sports movement, some were not entirely convinced. *El Imparcial* reported in 1880 on this new sport which they did

les festes vitorianes d'aquest any ja es van oferir espectacles esportius, tant per a les classes socials més afavorides com per a les més populars.

Durant la dècada de 1870, la societat espanyola va experimentar un augment en les primeres associacions i manifestacions esportives (Domínguez, 2011). Així ho percebia la revista *El Campo* en esmentar que l'sport estava creant arrels a Espanya i que pràctiques com les curses de cavalls, les regates, les caceres, el tir al colomí, el criquet, el polo i altres jocs formaven ja institucions amb gran nombre d'aficionats (*Carreras de caballos en la península*, 1876). L'estat de l'associacionisme esportiu es veu en poblacions com Màlaga, que cap a 1880 disposava del Real Club Marítimo de Màlaga, una *Sociedad de Tiro al Pichón*, *Sociedad de Carreras de Caballos*, un *Círculo de Patinadores* i un *Club de Remeros* (Torrebadella, 2009).

Nuevavilla (1879, pàg. 380) amb motiu de la recent constitució del “Cricket y Foot-ball Club de Madrid” esmentava que l'sport estava fent arrels en comprovar com els esports “nacionals s'estenen; els estrangers s'aclimaten, tot salvant obstacles fins avui imaginats insuperables”. Des de les pàgines d'*El Campo* s'invitava els joves amants dels exercicis corporals a participar de la nova entitat i enrolar-se “als beneficis que el progrés de l'sport pot proporcionar a la nostra pàtria”, com així ho demostraven “els resultats obtinguts per les nacions que marxen al capdavant del món civilitzat” (*Nuevavilla*, 1879, pàg. 381).

La Ilustración Española y Americana ofería notícies dels sports de moda:

Coneguda és la importància que a Anglaterra es dona a l'educació física, a l'efecte de la qual els jocs destinats a l'esbarjo de la joventut revesteixen gairebé sempre el caràcter d'exercicis gimnàstics. Tenen a més a més els jocs corporals anglesos una altra circumstància particular, que és que, inventats per a l'ús de la joventut, passen a ser domini de les persones més serioses, i després a ser entreteniment favorit de la més encimbellada aristocràcia d'Europa (*Recreaciones campestres*, 1880, pàg. 51-52).

A Madrid els assajos esportius es presentaven emulant els concursos atlètics dels clubs anglosaxons. A la Casa de Campo, joves de la societat madrilenya s'exercitaven en el joc del criquet i organitzaven curses atlètiques de diverses distàncies atorgant premis als vencedors del total de les matrícules de participants en cada cursa. Malgrat tot aquest creixent moviment esportiu, en l'*Imparcial* se citava que: “Aquest nou sport, que avui s'inaugura a

not think would “introduce itself easily in our customs” (Sección de noticias, 1880, p. 3).

When it was introduced in Spain, sport was a trend coming from influential England that came accompanied with a message of physical and moral regeneration. It was accepted by the liberals but also by those of catholic and conservative ideologies, and even a pedagogical movement as important as the *Institución Libre de Enseñanza* would effectively back the legitimisation and establishment of sport in Spain (Torrebadella, 2014a). The country already had a long history of traditional, ludic physical practices that would overlap with the newly arrived English sport and favour its acceptance and consolidation among the popular classes. Modern sport was initially embraced by the aristocracy, which was soon to be imitated by the bourgeoisie, and it would eventually find its way to the popular classes. Indeed sport spread among citizens of all walks of life, but the actual practices would differ according to the social and cultural background of the athlete. As a result of the growing presence of sport, a number of sporting and recreational social clubs would emerge all over Spain, and particularly in the largest, most industrialised and richest cities. At the same time, as can be seen in the previous examples, a market appeared around sporting events and sports management.

From the influence of British ‘sport’ to the institutionalisation of Spanish ‘deporte’

The eighteen hundreds bequeathed a sports model that already contained many of the major features of sport in the following century. Gymnasiums, bathing houses and swimming pools, rowing ponds, riding schools, dance halls, pigeon shooting centres, skating rinks, fencing salles d’armes, frontons or ball game courts, velodromes, etc., became the most emblematic hubs for physical culture and leisure. These facilities kept transforming and adapting to modern times according to the needs of each moment. They were also spots for social gathering, and often doubled as the headquarters of many a sports club. Sports-related businesses gradually emerged in Spanish towns and cities, with recreational societies often established around them, slowly configuring what would be the foundations of nineteenth century sports associativism.

Madrid, no creiem que s’introdueixi fàcilment en els nostres costums” (Sección de noticias, 1880, pàg. 3).

L’esport s’introdueix a Espanya com una moda procedent de la influent Anglaterra, però amb un missatge de regeneració física i moral que és acceptat per les forces ideològiques liberals però també catòliques i conservadores i fins i tot moviments pedagògics tan importants com la *Institución Libre de Enseñanza*; tots aquests propicien amb els seus discursos la legitimació i implantació de l’esport (Torrebadella, 2014a). Hi havia al país un ric bagatge de pràctiques físiques lúdiques i festives de caràcter tradicional que s’entrecrua amb l’arribada de l’sport anglès i afavoreix la seva acceptació i consolidació entre les classes populars. Les pràctiques de l’sport inicialment acollides amb entusiasme per la classe aristocràtica, aviat seran imitades per la classe burgesa i finalment projectades a les classes populars. L’sport i les seves pràctiques es difondran entre els ciutadans de totes les classes socials, però promouran una clara distinció social i un hàbit esportiu diferenciador entre practicants segons la seva adscripció social i cultural. Fruit d’aquesta emergent implantació de l’sport sorgiran un nombre important d’ens socials esportius i recreatius per tot el país, especialment a les ciutats més poblades, riques i industrials. Al mateix temps, com mostren els exemples anteriors, es va generar un negoci mercantil entorn dels espectacles esportius i a la gestió de les seves pràctiques.

De la influència britànica del ‘sport’ a la institucionalització de l’esport espanyol

El segle XIX va deixar darrere seu un model esportiu propi que ja manifestava de manera genuïna molts dels caràcters de l’esport del segle següent. Les cases de pilota, gimnasos, banys i piscines, estanys per al rem, picadors, salons de ball, centres de tir al colomí, salons de patinatge, sales d’esgrima, frontons, velòdroms, parcs de ciclisme, etc. van ser els centres de cultura física i de recreació més emblemàtics. Aquestes instal·lacions esportives van anar convertint-se i adaptant-se als temps moderns segons les necessitats del moment. Com a punts de trobada social, també van servir per allotjar les raons socials de moltes de les noves societats esportives. Aquestes empreses vinculades a les pràctiques gimnasticoesportives van anar ocupant el mapa urbà de les ciutats i en l’entorn d’aquests establiments es van constituir societats recreatives pioneres de l’esport, que a la fi van ser el substrat de l’associacionisme esportiu de finals de segle XIX.

Hippodromes, velodromes and frontons were the first sports facilities of Spanish sport appearing in the late nineteenth century. All these amenities for sporting recreation were also linked to a business goal and intertwined with the entertainment industry. The first professional sportsmen were jockeys, pelotaris (ball game players) and cyclists, and their showdowns came accompanied with an additional incentive in the form of the first sports bets.

The introduction of sport in Spain was clearly determined by the substantial influence that the English cultural and educational model exerted among the Spanish elite, but this must be understood alongside a process of growing industrialisation and the country's social and democratic modernisation. The workers of the foreign industrial colonies established in Spain were the first to practise certain sports, such as roller skating, cycling, golf, football, tennis, swimming, water polo, rugby or hockey.

The referred British influence worked on two levels. Firstly, there are the recreational sporting practices of the British colony living in Spain, which exerted a strong influence on the blooming Spanish bourgeoisie, eager to imitate the custom of sport. Secondly, the pedagogical ideas of the renowned Institución Libre de Enseñanza and its leader, Francisco Giner, promoted the English educational system as a model, whilst following the same pedagogical approach recommended by Pierre de Coubertin or Pascal Grousset (under the pseudonym Philippe Daryl) in France. One of the most outstanding traits of the English educational model was the practice of sport with an educational purpose (López, 1998; Martínez, 1983; Otero, 2003; Payá, 2004).

In Barcelona, the cradle of Spanish sports associativism, the new sport-favouring atmosphere was reinforced by an incipient campaign for the diffusion of sport in the general press, such as the "International Sport" section in *La Dinastía* in 1892 or *La Vanguardia*'s "Chronicle of Sport" section in 1894. These would later be joined by the first publications of the specialised sports press such as *Barcelona Sport* (1897) or *Los Deportes* (1897) (Torrebadella & Olivera, 2013).

The arrival of lawn tennis

The most popular sport among the English colony was, without a doubt, lawn tennis. Valserra (1944) noted that, like most sports, lawn tennis was

Hipòdroms, velòdroms i frontons van representar a la fi del segle XIX les primeres instal·lacions esportives del nostre esport. Singularment, aquests espais de recreació esportiva van estar lligats a una feina empresarial i d'espectacle. Els primers esportistes professionals van ser joqueis, pilotaris i ciclistes, i els seus enfrontaments van possibilitar nous espectacles recreatius amb al·licients addicionals, com les primeres apostes esportives.

La introducció de l'esport a Espanya ve determinada per la notable influència del model cultural i educacional anglès entre les classes dominants espanyoles i va estar recolzat pel creixent procés d'industrialització i modernització social i democràtica del país. Els treballadors de les colònies industrials estrangeres establertes a Espanya van ser els pioners de donar a conèixer algunes de les primeres pràctiques esportives: patinatge sobre rodes, ciclisme, golf, futbol, tennis, natació, waterpolo, rugbi o hoquei.

La influència britànica es va manifestar en un doble vessant. En primer lloc, hi havia les manifestacions esportives de caràcter recreatiu de la colònia britànica, que va exercir una poderosa influència en la florent classe burgesa espanyola, aquesta va estar sempre predisposada a imitar els costums de l'esport. En segon lloc, els pressupòsits pedagògics regeneracionistes de la reconeguda Institución Libre de Enseñanza i el seu líder Francesc Giner van promoure com a model el sistema educatiu anglès, seguint al seu torn la mateixa orientació pedagògica que recomanaven el Baró Pierre de Coubertin o Pascal Grousset (sota el pseudònim Philippe Daryl) a França. El traç més genuí del model educatiu anglès va ser la pràctica educativa dels esports (López, 1998; Martínez, 1983; Otero, 2003; Payá, 2004).

A Barcelona, bressol de l'associacionisme esportiu espanyol, el nou ambient en pro de l'esport va ser secundat per una incipient campanya de difusió en la premsa generalista de notícies com en la secció d'"Sport Internacional" de *La Dinastía*, el 1892 o en la "Crónica del Sport" de *La Vanguardia*, el 1894. Aquestes publicacions van rebre més tard el suport de la primera premsa esportiva especialitzada, com *Barcelona Sport* (1897) o *Los Deportes* (1897) (Torrebadella & Olivera, 2013).

L'arribada del tennis

Sens dubte, l'esport més representatiu i popular de la colònia anglesa es va concentrar en l'aburguesat joc del lawn-tennis. Valserra (1944) citava que, com en la

introduced in Spain by residing English industrialists around 1895, specifically at some private residences in San Sebastian. Nevertheless, the game had actually been played earlier than that in other locations such as Huelva, Madrid or Barcelona.

Indeed, in the summer of 1879 lawn tennis matches were frequently played in the aristocratic gatherings that took place in different spots in the Madrid area, such as La Granja, La Alameda de Osuna, Palacio de Liria, Campos Elíseos and Casa de Campo (Nuevavilla, 1879). The July 30, 1880 issue of *La Ilustración Española y Americana* reported on the hard-fought lawn tennis matches that had taken place a few days earlier at the Real Sitio in La Granja near Madrid. They also forecast that, as had been the case in England and France, the new sport would probably become widespread in Spain (Recreos campestres, 1880).

It has also been pointed out that in 1889 the Huelva Recreation Club had a lawn tennis court for the use of its members (S. A., 1977). In early 1890, the Madrid Lawn Tennis Club was created, gathering a number of renowned, sport-loving young aristocrats (Ecos Madrileños, 1890). A year later, the Baroness of Stumm, the Ambassador of Austria-Hungary and other distinguished diplomats founded another lawn tennis club in Madrid and chose a plot of land on Rey Francisco for their games. Diplomats from the embassies and delegations accredited in the city played each other here, and the local press interpreted that these matches spread the game among other youngsters, who “despite not having yet formed a club, meet in the morning to play, be it at Jai-Alai, be it at Frontón Madrileño” (M., 1892).

Tennis games were being played at the country villas of the local aristocracy, who mingled with the English colony. Since this new sport was also practised by women, the fashion magazine *Moda Elegante* ran a piece on women’s sport clothing, including tennis apparel (Figura 44 traje de lawn-tennis, 1891). In 1893 *Crónica del Sport* informed that lawn tennis was becoming fashionable in Spain’s major cities, and argued that the reason for the attractiveness of this new sport was the fact that it could be played by both men and women (Lawn-tennis, 1893).

In 1894, the Sociedad Gimnástica Española introduced lawn tennis under Gymnastics professor Dr José Esteban García Fraguas. The players included the President of the provincial government, the Director-General for Public Education, Eduardo Vincenti, and the Mayor of Madrid, the count of Romanones (Noti-

majoria dels esports, el lawn-tennis va ser introduït a Espanya pels colons industrials anglesos cap a l’any 1895 en algunes de les finques particulars de Sant Sebastià. Tanmateix, el joc ja es practicava anteriorment en altres poblacions com Huelva, Madrid o Barcelona.

Es disputaven freqüentment partits de lawn-tennis en les aristocràtiques reunions estiuenques de 1879 en diversos punts de Madrid, com la Granja, l’Alameda de Osuna, el Palacio de Liria, Los Campos Elíseos i la Casa de Campo (Nuevavilla, 1879). La *Ilustración Española y Americana* del 30 de juliol de 1880 donava a conèixer el lawn-tennis, informant que feia uns dies en el Real Sitio de la Granja s’havien practicat partits molt disputats d’aquest sport. S’hi afegia que, com succeïa a Anglaterra i a França, el nou sport acabaria generalitzant-se a Espanya (Recreos campestres, 1880).

Així mateix, el 1889 el Huelva Recreation Club disposava d’una pista de lawn-tennis al servei dels seus socis (S. A., 1977). A principis de 1890 a Madrid, es va fundar el Madrid Lawn Tennis Club. En aquesta societat hi participaven un reputat nombre de joves aristòcrates aficionats a l’esport (Ecos Madrileños, 1890). Un any més tard, la baronessa de Stumm, l’ambaixador d’Àustria-Hongria i altres distingits diplomàtics van constituir a Madrid un altre Club de Lawn-tennis. Per practicar el joc van escollir un solar situat al carrer del Rey Francisco. Allà es van disputar partits entre diplomàtics de les ambaixades i delegacions acreditades a Madrid. S’esmentava en la premsa madrilenya que aquests partits van donar peu a la pràctica del joc entre altres joves: “encara que sense haver procedit encara a la formació de cap club, es reuneixen a jugar al matí, ja al Jai-Alai, ja al Frontón Madrileño” (M., 1892).

En aquests anys, els partits de tennis tenien presència a les viles campestres de la societat aristocràtica que alternaven amb la colònia anglesa. Com les dones també practicaven aquest nou esport, la revista *Moda Elegante* presentava, el 1891, vestits de dona per a les pràctiques de sport inclòs el lawn tennis (Figura 44 traje de lawn-tennis, 1891). El 1893 *Crónica del sport* citava que el lawn-tennis s’estava posant de moda en les principals capitals d’Espanya i justificava que la causa del seu atractiu era que permetia la pràctica a homes i dones (Lawn-tennis, 1893).

El 1894 a Madrid, la Sociedad Gimnástica Española introduïa el lawn-tennis sota la direcció del Dr. José Esteban García Fraguas, catedràtic en Gimnàstica. En els partits participaven el president de la Diputació, el director general d’Instrucció Pública, Eduardo Vincenti i l’alcalde de Madrid, comte de Romanones (Noticias

cias generales, 1894). That same year, another society made the Buen Retiro gardens a permanent location for playing various sports, particularly lawn tennis, which found a warm welcome among the ladies that frequented the place daily (Sección de espectáculos, 1894).

The aristocratic sport also found its way into some school physical education programmes (Torrebadella, 2009). An article about the Club Lawn-Tennis de San Sebastián in 1895 stated that “it can definitely be said that the beautiful and elegant game of lawn tennis has become a national sport and is played at every aristocratic gathering” (Pelotismo, 1895). El Pelotari looked into the future and ventured that “maybe the time is not far off when Spain will be able to present tennis champions who play some matches with the clubs in France and England, competing for the championship” (Salats, 1895, p. 798).

By 1889 the Lawn Tennis Club in Barcelona, better known as the English Club, was already established, according to Jordi Gázquez (2008). One other playground was the court of the Marquises of Villamediana, who often invited high-society youngsters to play or watch the matches (Vélez, 1892). La Vanguardia reported in 1892 that “some ladies played a game of lawn tennis for the first time” at the Gimnasio Catalán’s sport centre run by Pedro Romeu (Notas Locales, 1892, p. 2). Other courts in Barcelona, such as those in the Círculo Ecuéstre or the Bonanova velodrome, hosted tennis matches too. According to Navarro, the Barcelona Lawn Tennis Club was established in 1898 (Navarro, 1917; Tey, 1914), but it remains unclear whether this is the same organisation referred to at the beginning of this paragraph.

Explicit references to the influence of English sport

An outstanding article by Nicolás Díaz (1887a, 1887b) on popular festivities in England, published in La Ilustración Artística, noted the importance gained by sport in English society, and highlighted the fact that publications such as The Sportsman or Bell’s Life in London carried news on and encouraged sporting competitions between schools, colleges or clubs. Díaz also covered the educational and moralising influence of the Anglican Church and its “muscular christianity”, which laid the necessary foundations for the rectitude of the soul. This powerful influence had led England to export its life style:

“Foreigners can hardly form an idea of the seriousness with which the people and the middle and upper classes

generales, 1894). Aquest mateix any als jardins del Buen Retiro, una societat va establir un punt permanent de recreació per a la pràctica de diversos higiènics sports amb especial interès al lawn-tennis, joc que va tenir molt bona acollida entre les dones que hi assistien diàriament (Sección de espectáculos, 1894).

Així mateix, l’aristòcrata esport també apareixia com a joc en alguns programes escolars d’educació física (Torrebadella, 2009). El 1895 hi havia el Club Lawn-tennis de Sant Sebastià i a propòsit se citava que “el bonic i elegant joc del lawn tennis es pot assegurar que s’ha implantat ja com sport nacional i s’exercita en totes les reunions aristocràtiques” (Pelotismo, 1895). El Pelotari augurava que “potser en època no llunyana Espanya pugui presentar campions de tennis que vagin a competir a algun *macht* amb els clubs de França i d’Anglaterra, disputant el campionat” (Salats, 1895, pàg. 798).

A Barcelona, Jordi Gázquez (2008) esmenta l’existència el 1889 de Lawn Tennis Club més conegut com a Club Anglès. Un altre lloc de joc va ser la pista dels marquesos de Villamediana que solien invitar la joventut de l’alta societat a participar i presenciar els partits (Vélez, 1892). Segons, La Vanguardia, al centre de sport del Gimnàs Català de Pedro Romeu “unes senyoretes van jugar per primera vegada una partida de lawn tennis” (Notas Locales, 1892, pàg. 2). El lawn-tennis també va ser practicat en altres pistes com el Cercle Ecuéstre i el velòdrom de la Bonanova, fins que el 1898 es va crear el Barcelona Lawn-tennis Club (Navarro, 1917; Tey, 1914). No obstant això, no queda clar si aquesta entitat és la mateixa referida al principi d’aquest paràgraf.

Referències explícites a la influència de l’sport anglès

Nicolás Díaz (1887a, 1887b) va presentar un brillant article en La Ilustración Artística sobre “Las Fiestas populares a Inglaterra”. Posava en relleu la importància que havia adquirit l’sport en la societat anglesa i com la premsa (The Sportsman o Bell’s Life in London) oferia notícies i incentivava les competicions esportives entre els col·legis, universitats o clubs. A més a més, tractava sobre la influència educativa i moralitzadora de l’Església anglicana que amb la divisa *cristiandat muscular* havia posat els fonaments imprescindibles per a la rectitud de l’ànima. Aquesta poderosa influència havia portat a Anglaterra a exportar el seu estil de vida:

Els estrangers poden formar-se a penes una idea de la sèrietat amb què el poble i les classes mitjanes i elevades

regard the games, pastimes and exercises encompassed in the word sports, and there is reason to believe that they are right to do so, since their example has been transmitted to both continents, and they have given it the generic name which has been adopted by all nations, even without taking the trouble to translate it" (Díaz, 1887a, p. 82).

The emulation of English clubs became clear in 1888 with the foundation of the aristocratic Sport-Club de Madrid, whose membership was restricted to members of the nobility (Noticias Varias, 1888). In A Coruña in 1890, the Sporting Club was founded "with the aim to disseminate among its members all sorts of amusements related to the practice of sport such as gymnastics, fencing, velocipedes, regattas, target shooting and other varieties" (Se ha inaugurado..., 1890, p. 4). In 1894, the Cricket Club de Cádiz changed its name to Sport Club Cádiz. The change arose from the will to recruit local enthusiasts of water sports, lawn tennis and other sports. The new club, chaired by John A. Parkinson, aimed to "powerfully contribute to the development of all hygienic exercises that tend chiefly to rebuild our decayed generation" (Cricket, 1894).

Regarding the popularity of sport in England, Rafael Altimira (1895, p. 67) wondered "when will we in Spain get to this degree of enthusiasm for something that, after all, is but the duty of physical education, which becomes a great benefit for the life of the body and the spirit?" From 1895, sport pieces in newspapers and society magazines became more frequent as these publications informed on the restoration of the Olympic Games in Greece⁶. Interestingly, Spain's absence from the event raised no concerns (Torrebadella, 2012c). In the last five years of the nineteenth century, references to English sport often commended the superiority of the "athletic exercises that have made the English a strong and beautiful race".⁷ The features presented the influential English lifestyle, a model to be followed and a sign of distinction for the thriving Spanish bourgeoisie, willing to adopt sport. Journalist Mariano de Cavia (1895, p. 3) reflected in

miren els jocs, passatemps i exercicis que comprèn la paraula "sports", i prova que no van equivocats, és que el seu exemple s'ha contagiat a ambdós continents i que ella ha donat el nom genèric, que adopten totes les nacions, fins i tot sense prendre's el treball de traduir-la" (Díaz, 1887a, pàg. 82).

L'emulació de les societats angleses prenia carta de natura amb la constitució el 1888 de l'aristocràtic Sport-Club de Madrid i per pertànyer-hi calia posseir un títol nobiliari (Noticias Diversas, 1888). A La Corunya el 1890 es va fundar 'Sporting Club "amb l'objecte de propagar als seus socis tota mena de distraccions unides a l'exercici de l'sport tals com la gimnàstica, esgrima, velocípedes, regates, tir al blanc i altres varietats" (Se ha inaugurado..., 1890, pàg. 4). El 1894 el Cricket Club de Cadis va canviar de nom pel de Sport Club Cadis. El canvi obeïa a la voluntat de captar aficionats de la ciutat a l'sport nàutic, al lawn tennis i a altres sports. La nova entitat, que presidia John A. Parkinson pretenia "contribuir poderosament al desenvolupament de tots aquells exercicis higiènics que tendeixen en primer terme a reconstruir la nostra decaïda generació" (Cricket, 1894).

Davant les exhibicions de l'sport anglosaxó Rafael Altimira (1895, pàg. 67) es preguntava "Quan arribarem a Espanya a aquest grau d'entusiasme, pel que, a la fi, no és sinó un deure de l'educació física, que es tradueix en un profit gran per a la vida del cos i de l'esperit?". A partir de 1895 s'intensifiquen en la premsa de notícies i en les revistes de societat les notícies de l'sport fent-se el ressò oportú de la restauració dels Jocs Olímpics a Grècia⁶. Davant l'esdeveniment no hi havia cap preocupació per l'absència espanyola (Torrebadella, 2012c). En l'últim lustre del segle XIX és quan les notes entorn de l'esport anglosaxó es presenten enaltint la superioritat dels "exercicis atlètics que han fet de l'anglesa una raça forta i bella". Els reportatges van posar de manifest el model de l'influent estil de vida anglosaxó; una insígnia de distinció a la mesura de la puixant burgesia espanyola que també desitjava confraternitzar amb l'sport. Referent a això el periodista Mariano de Cavia (1895, pàg. 3) citava

⁶ San Salats. 1895. "Juegos Olímpicos de 1896" [1896 Olympic Games]. *Crónica del Sport*, 5. March 15, p. 70-71. "Los Juegos Olímpicos" [Olympic Games]. 1896. *La Ilustración Artística*, 747. April 20, p. 290. "La Restauración de los Juegos Olímpicos en Atenas" [The restitution of the Olympic Games in Athens]. 1896. *La Ilustración Artística*, 751. May 18, p. 359.

⁷ Wanderer. 1894. "Alrededor del Mundo" [Around the world]. *El Imparcial*. July 2, p. 3. Ensenyat, J. B. 1895. *Crónica Parisiense* [Paris chronicle]. *La Ilustración Artística*, 712. August 19, p. 564-570. Ensenyat, J. B. 1896. *Crónica Parisiense. Sports aristocráticos* [Paris chronicle. Aristocratic sports]. *La Ilustración Artística*, 775. November 2, p. 742-743.

⁶ San Salats. 1895. "Juegos Olímpicos de 1896". *Crónica del Sport*, 5. Març 15, pàg. 70-71. "Los Juegos Olímpicos". 1896. *La Ilustración Artística*, 747. Abril 20, p. 290. "La Restauración de los Juegos Olímpicos en Atenas". 1896. *La Ilustración Artística*, 751. Maig 18, pàg. 359.

⁷ Wanderer. 1894. "Alrededor del Mundo". *El Imparcial*. Juliol 2, pàg. 3. Ensenyat, J. B. 1895. "Crónica Parisiense". *La Ilustración Artística*, 712. Agost 19, pàg. 564-570. Ensenyat, J. B. 1896. "Crónica Parisiense. Sports aristocráticos". *La Ilustración Artística*, 775. Novembre 2, pàg. 742-743..

an 1895 article that “the Latin world endeavoured to learn from the Anglo-Saxon world”, in spite of which he proposed creating a “Spanish-style sport”.

Gymnastics professor David Ferrer lamented that sport was being introduced in Spain slowly, with no support from the educational system, and with no initiative from the side of the government, unlike what happened in other European countries. Ferrer attributed the presence of sport in Spain to a mere fashion:

An interest for bicycles, roller skates, lawn tennis, cricket can currently be observed, along with national pastimes such as bullfighting, ball game and also horse races, even if they, particularly the last two, are rather betting games. Similarly, one could mention as constants horsemanship, fencing, walking excursions, hunting, regattas, swimming and some other (D. F. M., 1896, p. 251).

Around this time, the first attempts at football took place, under the auspices of the English colony in Huelva, Seville, Vigo, Valladolid, Madrid, Barcelona, Bilbao and possibly other locations as well. In the last decade of the nineteenth century appeared the first football societies, such as the Club de Foot-ball de Sevilla, founded on January 25, 1890 by members of the local English colony (Castro, 2012). A few years later, other such clubs would arise in Bilbao, Barcelona or Madrid. In Catalonia, football was present not only in Barcelona but also in other locations such as Reus, Torelló, Manresa or Palamós (Torrebadella, 2012d). At the time, cycling clubs also encompassed other sports such as gymnastics or football, and “at the Reus velodrome, football players abound, and games are rather frequent” (Ciclogramas de España, 1895, p. 15).

Regarding rugby football and football association, it was said that it would be desirable to institute “these games little played in Spain so far (...) to help the development of physical education, which up to today has been so neglected in our country” (Marco & Ochoa, 1896, p. 940).

It is also worth noting the particular case of the so-called excursionists clubs, such as the Asociación Catalana de Excursiones Científicas (Catalan Scientific Excursions Association, Barcelona 1876), the Asociación Excursionista Ilerdanesa (Lleida Excursionist Association, Lleida 1884) or the Sociedad Excursionista (Excursionist Society, Madrid 1893). Although they initially had scientific and cultural goals that were unrelated to sport, from the twentieth century

en un article que “el món llatí s’esforçava per aprendre del món anglosaxó”, no obstant això proposava la creació d’un “esport a l’espanyola”.

El professor de gimnàstica David Ferrer es lamentava que a Espanya l’esport s’estava introduint lentament sense el suport del sistema educatiu i sense la iniciativa de l’Administració, fet que no succeïa en altres països d’Europa. Ferrer atribuïa a la moda la presència de l’esport a Espanya:

Així veiem despertar actualment l’afició a la bicicleta, als patins, al foot-ball, al lawn-tennis, al criquet, a banda de recreacions nacionals com el toreig, el joc de pilota i també les curses de cavalls, si bé aquests, i particularment els dos últims, millor tenen el caràcter de jocs d’apostes. Igualment podem esmentar com a constants l’equitació, l’esgrima, les excursions pedestres, la caça, les regates, la natació i algun altre (D. F. M., 1896, pàg. 251).

En aquest període es presenten els primers assajos del foot-ball, patrocinats per la presència de la colònia anglesa a Huelva, Sevilla, Vigo, Valladolid, Madrid, Barcelona, Bilbao i possiblement en altres poblacions. En l’última dècada del segle XIX van sorgir les primeres associacions de foot-ball, com el Club de Foot-ball de Sevilla, constituït el 25 de gener de 1890, per membres de la colònia anglosaxona (Castro, 2012). Anys més tard es van gestar clubs a Bilbao, Barcelona i Madrid. A Catalunya a banda de Barcelona l’ambient futbolístic tenia presència en altres poblacions com Reus, Torelló, Manresa o Palamós (Torrebadella, 2012d). En aquesta època els clubs ciclistes van practicar altres esports com la gimnàstica o el futbol, i es deia que “al velòdrom de Reus sovintegen els foot-ballistes, i sovint es fan bastants jocs” (Ciclogramas de España, 1895, pàg. 15).

Sobre el foot-ball rugby i el foot-ball association se citava que “aquests jocs poc practicats fins ara a Espanya, seria molt convenient implantar-los per ajudar als progressos de l’educació física fins avui tan descuidada al nostre país” (Marco & Ochoa, 1896, pàg. 940).

Un cas particular van ser les primeres associacions excursionistes com l’Associació Catalana d’Excursions Científiques (Barcelona, 1876), l’Associació Excursionista Ilerdanesa (Lleida, 1884) o la Sociedad Excursionista (Madrid, 1893), encara que en els seus inicis van tenir vinculacions científiques i culturals alienes a l’esport, a partir del segle XX van adquirir una predominança esportiva: esports de neu, alpinisme, escalada, curses de muntanya o acampada.

these clubs would become predominantly sport-oriented and start practising snow sports, mountaineering, climbing, mountain races or camping.

Pedagogue Pedro de Alcántara García (1896, p. 85) considered that it was difficult to fit regulated gymnastics in school physical education, which led many to choosing “the sport of the English”, which in turn brought with it the establishment of “countless clubs, which spread further and make more proselytes by the day”. At the time, sports such as cycling, which is covered later on in this article, had reached a high degree of sports associativism across Spain.

The articles quoted from the sports press and also the general press of the late nineteenth century show the interest that sport raised and its growing popularity among the population, particularly the upper classes. Associations devoted specifically to sport, following the model of the English clubs, were being created constantly and for every type of sport (see Table 1). The influence of the English example was key in this period, although it was not the only element that explains this process. The associativist movement helped the institutionalisation and legitimisation of sport in Spain.

Institutionalisation and legitimisation of sport in Spain

The process of institutionalisation and legitimisation of sport in Spain was influenced by a number of critical factors that would make it possible for sport to consolidate in the nineteenth century. One such factor is the establishment of a set of sporting practices originally from England which quickly set their roots among the Spanish upper classes. Another important element is the modernisation of Spanish society, which became more urban, industrial, progressive and more open politically, and this in turn favoured the penetration and establishment of English sport. Also worth noting is the growing concern for the physical, moral and intellectual regeneration of the Spanish youth, a process in which sport could become a key educational means, as was the case in Britain. A final factor is the emergence of sports associativism in the nineteenth century, as a consequence of sport being played more often, by more people and its raising more interest.

The growing taste for new sports such as cycling, the popularity of ball games and the establishment of the first clubs found their way into the pages of the incipient sports press (Torrebadella & Olivera, 2013).

El pedagog Pedro d'Alcántara García (1896, pàg. 85) indicava que pels molts inconvenients de la gimnàstica reglada per atendre l'educació física escolar, hi havia qui es decantava per l'“*sport* dels anglesos” manifestant que això comportava la creació de “innombrables societats, que cada dia s'estenen més i fan més prosèlits”. En aquesta època, esports com el ciclisme —que tractarem més endavant— havien aconseguit ja un alt grau d'associacionisme esportiu a tot Espanya.

Totes aquestes notícies en la premsa esportiva i també en la premsa generalista de l'època mostren l'ambient entorn de l'*sport* i la seva creixent popularitat entre la població, preferentment entre les classes socials més altes. La constant creació d'ens esportius específics seguint el model anglès dels ‘clubs’ va ser una constant en aquest període i va abastar totes les modalitats esportives (vegeu taula 1). La influència anglesa va ser decisiva en aquest període encara que no va ser l'única raó que explica aquest procés. Aquest moviment associacionista va ajudar a legitimar i institucionalitzar l'esport a Espanya.

Institucionalització i legitimació de l'esport a Espanya

En el procés d'institucionalització i legitimació de l'esport a Espanya influeixen diversos aspectes determinants que permetran la definitiva consolidació de l'esport al segle XIX. Un factor és la implantació d'un conjunt de pràctiques esportives d'origen britànic que arrelen de manera ràpida i esnobista entre les classes altes de la societat espanyola. Un altre element important és la modernització de la societat espanyola transformant-se en un entramat més urbà, industrial, progressista i de major obertura política; cosa que afavoreix la penetració i implantació de l'*sport* anglès. També és destacable una preocupació creixent per la regeneració física, moral i intel·lectual de la joventut espanyola, en què l'esport podria constituir-se en un important mitjà educatiu per aconseguir aquests objectius, igual que ho era en la Gran Bretanya. Un altre factor és l'emergència de l'associacionisme esportiu al segle XIX, com a fruit de l'increment del nombre de pràctiques, els practicants i l'interès entre totes les classes socials.

La creixent afició als nous *sports* com el ciclisme, la popularitat dels esports de pilota i la creació dels primers clubs es manifesten en els tabloides de la incipient premsa esportiva (Torrebadella & Olivera,

A large number of new publications appeared, mostly in Madrid (*El Campo*, *El Tiro de Pichón*, *El Gimnasta Español*, *El Gimnasio*, *El Velocípedo*, *El Sport*, *Veloz Sport*, *El Pelotari*, *El Pelotarismo*, *Crónica del Sport*, *El Deporte Velocipédico*, *La Regeneración Física*, *Madrid Sport*) and Barcelona (*El Ciclista*, *La Velocipedia*, *El Frontón*, *Vela y Remo*, *La Cancha*, *La Cesta*, *La Bicicleta*, *Barcelona Sport*, *Los Deportes*), but also in places like Cadiz (*El Sport Español*), Bilbao (*La Ilustración Gimnástica*, *El Pelotari*), Pamplona (*La Bicicleta*) or Reus (*El Veloz*). Interestingly, cycling magazines were the most widely circulated in the whole of the nineteenth century (Izquierdo & Gómez, 2003).

At the time, the promotion and development of sport was also encouraged by the major institutions in the field of physical education, such as *Sociedad Gimnástica Española* (Madrid, 1887), *Asociación Nacional de Gimnástica* (Madrid, 1889), *Asociación de Profesores y Profesoras Oficiales de Gimnástica* (Association of Official Gymnastics Teachers, Madrid 1891), *Asociación Catalana de Gimnástica* (Barcelona, 1897), *Liga por la Regeneración Física Nacional* (League for National Physical Regeneration, Madrid 1898) and *Federación Gimnástica Española* (Madrid, 1899). Such institutions advocated a broad range of objectives: promoting physical regeneration, propagating among the population the benefits of physical education, encouraging women to take up gymnastics and sports, taking physical education closer to the population, officially introducing physical education into the educational system, ensuring the availability of resources for school physical education, ensuring the official training of physical education teachers, improving working conditions for gymnastics teachers, introducing physical education into the army, and calling for government action in organising and promoting physical education and sport in the country.

The first initiatives aimed at bringing together the emerging associations took place in Catalonia. Some prominent examples are *Unión Velocipédica Española* (1894), *Federación Catalana de Gimnástica* (1897) and *Unión Velocipédica Catalana* (1897), along with *Federación Gimnástica Española* (1898) in Madrid. The latter would lead the movement calling for the inclusion of physical education in the Spanish educational system, and become a sports propagandist of the turn of the century (Lagardera, 1992a, 1992b; Torreadella, 2012c).

In the late nineteenth century, Barcelona proved to be extraordinarily good at encouraging sports initiatives of any kind. All sorts of sports were in high

2013). Destaquen les aportacions sobretot a Madrid (*El Campo*, *El Tiro de Pichón*, *El Gimnasta Español*, *El Gimnasio*, *El Velocípedo*, *El Sport*, *Veloz Sport*, *El Pelotari*, *El Pelotarismo*, *Crónica del Sport*, *El Deporte Velocipédico*, *La Regeneración Física*, *Madrid Sport*) i Barcelona (*El Ciclista*, *La Velocipedia*, *El Frontón*, *Vela y Remo*, *La Cancha*, *La Cesta*, *La Bicicleta*, *Barcelona Sport*, *Los Deportes*), i també en llocs com Cadis (*El Sport Español*), Bilbao (*La Ilustración Gimnástica*, *El Pelotari*), Pamplona (*La Bicicleta*) o Reus (*El Veloz*). És destacable que les revistes entorn del ciclisme van ser les més divulgades de tot el segle XIX (Izquierdo & Gómez, 2003).

En aquella època, destaquen també en el foment i desenvolupament de l'esport les principals institucions en l'àmbit de l'educació física com la *Sociedad Gimnástica Española* (Madrid, 1887), la *Asociación Nacional de Gimnástica* (Madrid, 1889), la *Asociación de Profesores y Profesoras Oficiales de Gimnástica* (Madrid, 1891), l'*Associació Catalana de Gimnàstica* (Barcelona, 1897), la *Liga para la Regeneración Física Nacional* (Madrid, 1898) i la *Federación Gimnástica Española* (Madrid, 1898). Des d'aquestes institucions es va advocar per aconseguir un ampli programa d'objectius: impulsar el regeneracionisme físic; propagar a la població els avantatges de l'educació física; incentivar la incorporació de la dona en les pràctiques gimnàstiques i l'esport; apropar l'educació física a la ciutadania; incorporar l'oficialitat de l'educació física en el sistema educatiu; garantir la disponibilitat de recursos en l'educació física escolar; assegurar la formació oficial d'un professorat específic d'educació física; millorar les condicions laborals del professorat de gimnàstica; incorporar l'educació física en l'exèrcit, i reclamar l'acció decidida del Govern en l'organització i ajuda a l'educació física i l'esport nacional.

A Catalunya es van promoure les primeres iniciatives del país per agrupar l'emergent associacionisme esportiu. Destaquen la *Unió Velocipèdica Espanyola* (1895), la *Federació Catalana de Gimnàstica* (1897), la *Unió Velocipèdica Catalana* (Barcelona, 1897) i la *Federación Gimnástica Española* (Madrid, 1898). Aquesta última institució va ser la principal portaveu del moviment de reivindicació de l'educació física en el sistema educatiu espanyol i es va convertir en incipient propagandista de l'esport de finals del segle XIX i principis del XX (Lagardera, 1992a, 1992b; Torreadella, 2012c).

A partir de l'últim quart de segle, la ciutat de Barcelona va demostrar una extraordinària capacitat per fomentar tot tipus d'iniciatives esportives. L'elegant i acabada

demand from the elegant and affluent local bourgeoisie, the wealthiest in the country along with those in the Basque Country and Madrid. Initiatives such as the publications Barcelona Sport (1897-1899) and Los Deportes (1897-1910) provided the necessary support for the Barcelona clubs to project and stimulate their expansion. This support grew stronger as they also reported on the international sports events which were seen in the immediate horizon.

Catalan journalist Narciso Masferrer, who had fostered the Sociedad Gimnástica Española in Madrid, arrived in Barcelona where he established the magazine Los Deportes (1897) and the Associació Catalana de Gimnàstica (1897), leading to the creation of the Federación Gimnástica Española, as noted by Lagardera (1990). Masferrer's activities were key to putting Catalan sports associativism at the front of an intense regenerationist campaign for the development of physical education.

Under Masferrer's leadership, Los Deportes was the first magazine dedicated entirely to sport, and devoted itself to advocating and spreading all sports. Without a doubt, the ambitious project of reporting on sports nationwide was an opportunity to disseminate and bring together sports associations in the regenerationist context of the late nineteenth century (Torrebadella & Olivera, 2013). Amidst the conducive regenerationist atmosphere, and encouraged by the fervour of the press, new sports were tried out and a large number of sports associations were established, thus placing Barcelona at the forefront of sport in Spain (Torrebadella, 2012b, 2012c).

Hygienic gymnasiums

The increasing proliferation of gymnasiums and of the hygienic and recreational activities carried out in them stimulated the creation of societies which, beyond promoting this activity among their members, also encouraged the promotion of physical education and sports. Some examples of such societies are *Círculo de Gimnasia y Esgrima de la Coruña* (A Coruña Gymnastics and Fencing Circle, 1876), *Gimnasio de Vigo* (1879), *Sociedad Gimnasio de Badajoz* (1882), *Sociedad Gimnástica "La Recreativa"* (Palma, 1883), *Gimnasio Balear* (Palma, 1885), *Club Gimnástico de Tarragona* (1886), *Sociedad Gimnástica Española* (Madrid, 1887), *Asociación Nacional de Gimnástica* (Madrid, 1889), *Sociedad Gimnástica Alemana* (German Gymnastic Society, Madrid 1893), *Sociedad*

burguesa barcelonina, la més rica del país conjuntament amb la basca i madrilenya, demandava i consumia cada vegada més esports. Iniciatives periodístiques com *Barcelona Sport* (1897-1899) i *Los Deportes* (1897-1910) van atorgar el suport que necessitava l'ambient associacionista de Barcelona per projectar i estimular la seva expansió. Aquest suport creixia encara més al ressaltar la premsa esportiva els esdeveniments de l'esport internacional que es mostraven a l'horitzó immediat.

L'arribada a Barcelona de Narcís Masferrer Sala –promotor a Madrid de la Sociedad Gimnástica Española– va ser determinant perquè l'associacionisme gimnasticoesportiu català es posés al capdavant d'una intensa campanya regeneracionista en pro del foment de l'educació física. Com cita Lagardera (1990), Masferrer va impulsar en la creació de l'Associació Catalana de Gimnàstica (1897) la revista *Los Deportes* (1897) i la creació de la Federación Gimnástica Española (1898).

Los Deportes, sota la direcció de Narcís Masferrer, va representar la primera revista purament esportiva en tots els aspectes i es va dedicar a la defensa i propaganda de tots els esports. No hi ha dubte que l'ambiciós projecte de cobrir la informació de l'esport nacional va representar una oportunitat que va ajudar a la identificació i unitat de l'associacionisme esportiu en el context del Regeneracionisme espanyol de l'últim quart del segle XIX (Torrebadella & Olivera, 2013). En aquest favorable entorn regeneracionista i empesos pel fervor de la premsa es van assajar nous esports i es van constituir nombroses associacions esportives, situant Barcelona en l'avançada de l'esport a Espanya (Torrebadella, 2012b, 2012c).

El gimnàs higienicoesportiu

La proliferació creixent de gimnasos i les pràctiques higièniques i recreatives que s'hi realitzaven mobilitzen la creació de societats, que a banda de promoure l'activitat entre els seus associats, també fomenten la promoció de l'educació física i els esports. Entre aquestes associacions es troben: *Círculo de Gimnasia y Esgrima de la Coruña* (1876), *Gimnasio de Vigo* (1879), *Sociedad Gimnasio de Badajoz* (1882), *Sociedad Gimnástica "La Recreativa"* (Palma de Mallorca, 1883), *Gimnasio Balear* (Palma de Mallorca, 1885), *Club Gimnástico de Tarragona* (1886), *Sociedad Gimnástica Española* (Madrid, 1887), *Asociación Nacional de Gimnástica* (Madrid, 1889), *Sociedad Gimnástica Alemana* (Madrid, 1893), *Sociedad Gimnástica Zamacois* (Bilbao, 1894), *Sociedad*

Gimnástica Zamacois (Bilbao, 1894), Sociedad Liceo-Gimnasio (Pontevedra, 1895), Gimnasio de Cartagena (1898), Sociedad Gimnástica de Orense (1898), Asociación Catalana de Gimnástica (Barcelona, 1897) or Sociedad Gimnástica Leridana (Lleida, 1900). Lagardera considers gymnasiums and gymnastics associations to be the starting point for many sports and for the promotion of the first sports associations.

In the last decade of the century, the promotion of sport came chiefly from the gymnasiums of Fidel Bricall, Eduardo Tolosa, Francisco Solé, Miquel Gibert, Arturo Santanach and Amadeo Llaverias in Barcelona (Torrebadella, 2012c). Their members tried out and promoted new sports such as fencing, boxing, Greco-Roman wrestling, hiking, football, artistic gymnastics, swimming, roller hockey, baseball or basketball, thus giving rise to related sports associations. Indeed, gymnasiums in Barcelona tried out and promoted sports. The Sociedad Gimnástica Española in Madrid played a similar role. In Bilbao, Professor José Zamacois's Gimnasio Higiénico y Ortopédico was renowned toward the end of the nineteenth century. The young sportsmen who gathered there created the Sociedad Gimnástica Zamacois in 1894, which would promote sports such as velocipedism, swimming, hiking or football (El Club Deportivo de Bilbao, 1916).

One other important factor for the promotion of sport was the impulse given to it by gymnastics teachers as they occupied their positions in secondary schools. Many of these teachers opened private gymnasiums that acted as a stimulus for the development of many emerging sports (Torrebadella, 2014b)⁸.

The emergence of cycling associations

Velocipede races started taking place in many locations, such as Madrid and Bilbao (1870), Barcelona (1871), Cadiz (1877), Vilanova i la Geltrú (1882), Vitoria (1883), A Coruña (1884), Sants (1885), Saragossa, Valencia and Logroño (1886), Seville (1887), Girona, Lleida and Huesca (1888) and Vigo (1889). However, it is following the 1888 World Fair in Barcelona that cycling took off, probably thanks to the magnificent races that were held there and the

Liceo-Gimnasio (Pontevedra, 1895), Gimnasio de Cartagena (1898), Sociedad Gimnástica de Orense (1898), Associació Catalana de Gimnàstica (Barcelona, 1897) o Societat Gimnàstica Lleidatana (Lleida, 1900). Com cita Lagardera (1990) de la mà dels gimnasos i de les associacions gimnàstiques es van iniciar els primers assajos esportius i la promoció de les primeres associacions esportives.

En l'última dècada del segle XIX van ser principalment els gimnasos barcelonins de Fidel Bricall, Eduard Tolosa, Francesc Solé, Miquel Gibert, Artur Santanach i Amadeu Llaverias els que van promoure l'impuls a l'esport (Torrebadella, 2012c). Els assajos de nous sports que van protagonitzar els alumnes d'aquests gimnasos van donar peu a la creació de noves associacions esportives. L'esgrima, la boxa, la lluita grecoromana, l'excursionisme, el foot-ball, la gimnàstica esportiva, la natació, l'hoquei patins, el beisbol o el basket-ball van ser assajats o fomentats pels gimnasos barcelonins. A Madrid va destacar la Sociedad Gimnástica Española i a Bilbao, cap a finals del segle XIX, va ser conegut entre els sportsmen el Gimnasi Higiénico y Ortopédico del professor José Zamacois. Els joves que s'hi reunien van crear el 1894 la Sociedad Gimnástica Zamacois i van promoure l'impuls d'esports com el velocipedisme, la natació, l'excursionisme, l'atletisme o el futbol (El Club Deportivo de Bilbao, 1916).

L'esport va ser impulsat a partir de l'empenta concedida pels professors de gimnàstica en accedir a les places als instituts d'ensenyament secundari. Molts d'aquests professors van obrir gimnasos privats que van servir d'estímul i iniciativa per al desplegament de moltes pràctiques esportives incipients (Torrebadella, 2014b)⁸.

L'eclosió ciclista

Les curses de velocípedes comencen a tenir acte de presència en diverses ciutats: Madrid (1870), Bilbao (1870), Barcelona (1871), Cadis (1877), Vilanova i la Geltrú (1882), Vitòria (1883), La Corunya (1884), Sants (1885), Saragossa, València i Logronyo (1886), Valladolid (1886), Sevilla (1887), Girona, Lleida i Osca (1888) o Vigo (1889). Però és a partir de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 quan el ciclisme pren carta de natura, amb les excel·lents curses que s'hi van disputar i la presència

⁸ Some examples are the gymnasiums of Paul Gabriel Menú in Cáceres (1894), Manuel Arellano in Castelló (1894), Balbino González Bocos in Valladolid (1895), José Muñoz Gomís in Alicante (1896), Atilio Pontanari in Pontevedra (1896) or Tomás Martí in Tarragona (1896), along with many other teachers who already owned one such establishment before occupying the position.

⁸ Alguns exemples són els gimnasos de Paul Gabriel Menú a Càceres (1894), Manuel Arellano a Castelló (1894), Balbino González Bocos a Valladolid (1895), José Muñoz Gomís a Alacant (1896), Atilio Pontanari a Pontevedra (1896) o Tomás Martí a Tarragona (1896), a més de molts altres professors que ja posseïen establiments gimnàstics abans d'accedir a les places.

presence of the major bicycle trading companies at the fair. From 1890, it would be common to see cycling races as part of the traditional festivities of many Spanish towns (Izquierdo & Gómez, 2002).

Cycling produced the first nationwide membership organisation in the field of sport, the Unión Velocipédica Española, founded in 1895 following an initiative of the Catalan cycling aficionados. Lagardera (1996), and Izquierdo and Gómez (2003) consider cycling the undisputed precursor of the sports movement in Spain. However, this view has not been taken into account in some recent works on the “first forms of sports club in Spain” (Pujadas & Santacana, 2003, p. 509).

The bicycle was considered in 1894 the true symbol of the year, given that the sport had thoroughly penetrated Spanish customs, to the point that “in many people, bicyclemania is already presenting an infectious character” (Pérez, 1895, p. 111). The use of bicycles and velocipedes by women triggered their incorporation into the modern sports practices, not without causing a social stir. This must also be understood in the context of the feminist demands of the time (Izquierdo & Gómez, 1999; Torrebadella, 2011a).

In 1894, there were 49 velocipedic associations across Spain, with Catalonia alone concentrating over a quarter of them (Dalmases, 1894). Cycling was the driving force of sports associativism, with cycling-related associations registering a progressive increase. Between January and October 1896, 28 new clubs were created, totalling 86 cycling societies (Izquierdo & Gómez, 2003). In Madrid alone there were 10 clubs, and Spain had 21 velodromes and 12 cycling publications (Álvarez, 1897). One year later another 25 new clubs had been created, with the total number clocking in at 105, and a total of 35 velodromes (Álvarez, 1898; Izquierdo & Gómez, 2003).

The rapid expansion of cycling associativism reached an even larger scale thanks to the impact of the magazine *El Deporte Velocipédico*. The publishers intended to hispanicise cycling, and hence chose the “term *deporte* (recreation, pastime, pleasure, fun) for being Castilian and meaning the same than the English sport [and] being the most appropriate to convey the idea of the goals that this magazine will seek in the press arena” (Redacción, 1895, p. 2). The magazine coincided in time with the early years of the Unión Velocipédica Española.

In 1897, the Sociedad Ciclista Infantil de Madrid (Children’s Cycling Society of Madrid) was founded.

en l’exposició de les firmes comercials de bicicletes més importants. A partir de 1890, era habitual veure en moltes ciutats espanyoles curses ciclistes que s’organitzaven en les festes locals (Izquierdo & Gómez, 2002).

Amb la creació definitiva el 1895 de la Unión Velocipédica Española, a iniciativa dels aficionats catalans, el ciclisme va produir la primera organització associativa nacional en l’àmbit esportiu. Lagardera (1996) i Izquierdo i Gómez (2003) concedeixen al ciclisme l’estatus indiscutible de precursor del moviment esportiu a Espanya. No obstant això, aquesta apreciació no ha estat tinguda en compte en alguns dels recents treballs publicats sobre “les primeres formes de clubs esportius a Espanya” (Pujadas & Santacana, 2003, pàg. 509).

El 1894 s’esmentava que el vertader símbol de l’any era la bicicleta, ja que l’esport velocipèdic havia penetrat de manera extraordinària en els costums espanyols, fins al punt que “en moltes persones serioses la bicicletamania presenta ja caràcters infecciosos” (Pérez, 1895, pàg. 111). L’ús del velocípede i la bicicleta per a les dones desencadena la seva incorporació en les incipients pràctiques esportives modernes provocant un gran enrenou social. Aquesta pràctica s’inscriu en el marc de les reivindicacions feministes de l’època (Izquierdo & Gómez, 1999; Torrebadella, 2011a).

En el mateix 1894, hi ha a tot Espanya 49 associacions velocipèdiques, concentrant-se una quarta part només a Catalunya (Dalmases, 1894). El principal motor de l’associacionisme esportiu va ser el ciclisme, com mostra l’increment progressiu d’associacions ciclistes. Entre gener i octubre de 1896 es van crear 28 clubs, que units als ja existents sumaven 86 societats velocipèdiques (Izquierdo i Gómez, 2003). Només a Madrid hi havia 10 societats i es comptabilitzaven 21 velòdroms a tot Espanya i 12 publicacions ciclistes (Álvarez, 1897). Per a l’any següent els clubs de recent creació van ser 25, amb la qual cosa el nombre d’associacions ciclistes arribava a 105, a més d’augmentar a 35 el nombre de velòdroms (Álvarez, 1898; Izquierdo & Gómez, 2003).

La ràpida expansió d’associacionisme ciclista va prendre major envergadura amb la projecció de *El Deporte Velocipédico*. Les publicacions van voler espanyolitzar el ciclisme i per això van voler utilitzar la “denominació *deporte* (recreació, passatemps, plaer, diversió), per ser castellana i significar la mateixa cosa que l’anglesa *sport*, és al propi temps, la més adequada per donar la idea dels fins que aquesta revista perseguirà en l’estadi de la premsa” (Redacción, 1895, pàg. 2). La revista va coincidir en el temps amb els primers anys de la Unión Velocipédica Española.

El 1897 es va crear la Sociedad Ciclista Infantil de Madrid. *Barcelona Sport* li augurava una llarga i

Barcelona Sport forecasted a long and prosperous life for the club, since it was “the only one of its kind in Spain, and perhaps abroad” (Álvarez, 1897a, p. 176).

In March 1899, *Los Deportes* summarised the status of Spanish cycling in figures, and reported 106 clubs (that collectively totalled nearly 15,000 members) and approximately 20,000 cyclists (Aragonés, 1899a, 1899b). Cycling was at its peak of glory, with at least one cycling society in most province capital cities, and often also a velodrome or a dedicated space. In 1898 there were 36 velodromes in Spain (*ibid*).

The new century began with the hope that Spain's sport would go through a substantial change. This was the expectation at the editorial board of *Los Deportes*, the country's most prestigious sports magazine, which published that “the next century will be the Century of Sport!” (*Los Deportes*, 1900, p. 820). Indeed, one year later the same publication reported that the progressive increase in the practice of sporting exercises could be noticed among the young since “the whims of fashion impel our sportsmen towards the playing fields where football is practised” (*Los Deportes*, 1900, p. 819).

Sport as business: Entertainment and professionalisation

In 1891, *El Ciclista* was presented in Barcelona, carrying the subtitle “Magazine of national and foreign sport, Organ of the Barcelona Velocipedists Society”. This publication reported on sport in general, which is why it said that “clubs dedicated to regattas, skating, horse riding, velocipedism, salles d'armes, hunting and fishing societies, will also have a reserved spot in our publication” (*La Redacción*, 1891, p. 1). The development of sport in Barcelona contrasted with what could be seen in other towns with a stronger presence of the English colony, such as Huelva. In July 1892, Club Recreativo de Huelva commemorated the fourth centenary of the discovery of America organising a comprehensive sports programme over the months of August to October. A programme of this kind was unprecedented in Spain, and it included sporting activities such as pigeon shooting, velocipede races, horse races, varied games, cricket, dancing, lawn tennis or football (*Las Fiestas del Centenario*, 1892).

In this period, the first industries of Spanish professional sport and sports spectacle emerged, and they are none other than the frontons. The traditional sport of ball game triggered bets, and some followers

pròspera vida “per ser l'única de la seva classe existent a Espanya, i potser de l'estranger” (Álvarez, 1897a, pàg. 176).

Al març de 1899 *Los Deportes* ofería en xifres l'estatus esportiu del ciclisme espanyol amb un total de 106 societats, amb una suma pròxima a les 15.000 afiliacions i uns 20.000 el nombre aproximat de ciclistes practicants (Aragonés, 1899a, 1899b). El ciclisme estava en plena esplendor, la immensa majoria de les capitals posseïen alguna que altra societat ciclista i moltes d'aquestes un velòdrom o espai destinat a aquest propòsit. El 1898 hi havia 36 velòdroms a Espanya (*ibid*).

El nou segle es va iniciar amb l'esperança de popularitzar un canvi en l'escenari esportiu del país. Aquesta era l'aspiració de la direcció de *Los Deportes*, la revista esportiva més prestigiosa del país, que exclamava: “la centúria pròxima serà el Segle de l'Sport!” (*Los Deportes*, 1900, pàg. 820). Certament, com va reconèixer la mateixa revista un any més tard, ja es nota el progressiu increment de la joventut cap als exercicis esportius: “avui els capritxos de la moda impel·leixen els nostres sportsmans a dirigir-se als camps de joc on es practica el foot-ball” (*Los Deportes*, 1900, pàg. 819).

L'esport com a negoci: entreteniment i professionalització

Quan el 1891 a Barcelona es va presentar *El Ciclista*, titulada “revista de sport nacional i estranger, òrgan de la Societat de velocipedistes de Barcelona”, aquesta publicació va voler atendre les qüestions de l'sport en general i per això va publicar que “els clubs de regates, de patins, els cercles eqüestres i de velocipedistes, les sales d'esgrima, les societats de caça i pesca, tindran així mateix en la nostra publicació un lloc reservat” (*La Redacción*, 1891, pàg. 1). L'ambient esportiu de Barcelona contrastava amb el que es podia percebre en altres poblacions en què la colònia anglesa tenia major presència com en el cas de Huelva. Al juliol de 1892 el Club Recreativo de Huelva, amb motiu del quart centenari del descobriment d'Amèrica, va organitzar un completíssim programa de sports durant els mesos d'agost, setembre i octubre. Aquest programa, sense precedents fins avui a Espanya, incorporava especialitats de sport com el tir al colomí, curses de velocípedes, curses de cavalls, jocs variats, criquet, ball, lawn tennis o football (*Las Fiestas del Centenario*, 1892).

En aquesta època es van institucionalitzar les primeres indústries de l'esport espectacle i professional espanyol: els frontons. Aquest tradicional esport va estar vinculat a les apostes, però el seu desmesurat furor

showed such disproportionate frenzy for it that they even ruined themselves (Peña, 1892; Viada, 1903).

The first big fronton was San Sebastian's Jai-Alai (1889), which was followed by other major ones such as Euskalduna Jai-Alai in Bilbao, Jai-Alai (1889) and Fiesta Alegre (1892) in Madrid, Barcelonés (1893) and Condal (1896) in Barcelona, and Fiesta Alegre (1894) in Valladolid.

The magazine *El Pelotari* showed that enthusiasm for the ball game was spreading in Spain, which could be deduced from the frontons that were being built in Catalan towns such as La Bisbal, Tàrraga, Sabadell and Reus, among other (Cunde la afición, 1895). In smaller towns, or where no businessman had yet made the most of the popularity of the ball game, "the walls of the higher buildings become fronton walls in public holidays, as happens in Almería with the Cathedral walls or at the city walls in Badajoz" (*El juego de pelota*, 1894, p. 2). An excessive professionalisation of the game, however, brought about its decay and the loss of popularity (Viada, 1903). Ball game soon gave way to cycling, a new sport and a sign of modernity which offered a greater incentive both to sportsmen and entrepreneurs.

The first velodrome was built in Madrid in 1891, at the Paseo de las Delicias, soon to be followed in 1893 by the Bonanova velodrome in Barcelona. Many other towns joined the frenzy and before the end of the century velodromes had been built in San Sebastian, Bilbao, Saragossa, Figueres, Reus, Seville, Granada, Vigo, Palencia, A Coruña, Alicante, Cadiz, Córdoba, Lleida, Girona, Mataró, Huesca, Palma, Barbastro and Santa Cruz de Tenerife. According to *Veloz Sport*, by 1897 there were 35 velodromes throughout Spain (Izquierdo & Gómez, 2003).

Sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)

The results obtained by the present research provide conclusive and unprecedented information on the growth, spread and importance of sports associativism in Spain in the nineteenth century, and reflect the emergence of sport in Spain during this period. Furthermore, they concur with the findings of other studies, including assessments made by some of the authors in previous works (Torreadella & Olivera, 2013). As noted by Domínguez (2011, p. 55), it is in the last third of the nineteenth century that "sport becomes a materialised reality in a fabric of associations that sets roots and consolidates" among the citizenship.

de molts aficionats va arruïnar la seva vida (Peña, 1892; Viada, 1903).

El primer gran frontó va ser el Jai-Alai de Sant Sebastià (1889) al qual en van seguir d'altres tan populars com van ser el Jai-Alai Euskalduna de Bilbao; a Madrid el Jai-Alai (1889) i Fiesta Alegre (1892); a Barcelona el Barceloní (1893) i el Comtal (1896); a més del Fiesta Alegre de Valladolid (1894).

La publicació d'*El Pelotari* donava la notícia que l'afició al joc de pilota s'estava estenent a Espanya, ja que en poblacions com la Bisbal, Tàrraga, Sabadell, Reus i altres poblacions catalanes s'estaven construint frontons (Cunde la afición, 1895). En poblacions més petites, o bé on cap empresari s'havia decidit a explotar l'afició pilotística, "les tàpies dels edificis més elevats es convertien els dies festius en parets de frontó, com succeeix a Almeria amb els murs de la catedral, i a Badajoz amb les muralles" (*El juego de pelota*, 1894, pàg. 2). No obstant això, l'excessiu professionalisme de la pilota va comportar el decaïment del joc i el dels aficionats (Viada, 1903). El joc de pilota en poc de temps va deixar pas al ciclisme un nou *sport*, signe de la modernitat que prometia un major al·licient als *sportsmen* i als nous empresaris.

El 1891 es va construir el primer velòdrom a Madrid al Paseo de las Delicias i el 1893, el velòdrom de la Bonanova a Barcelona. La construcció de velòdroms va ser seguida per nombroses ciutats i abans d'acabar el segle hi havia velòdroms a Sant Sebastià, Bilbao, Saragossa, Figueres, Reus, Sevilla, Granada, Vigo, Palència, A Corunya, Alacant, Cadis, Còrdova, Lleida, Girona, Mataró, Osca, Palma de Mallorca, Barbastre o Santa Cruz de Tenerife (Izquierdo & Gómez, 2003).

Nòmina institucional de l'associacionisme gimnasticoesportiu a Espanya al segle XIX (1822-1900)

Els resultats obtinguts per la present investigació aporten informació concloent i inèdita sobre el creixement, expansió i importància de l'associacionisme esportiu a Espanya al segle XIX, i reflecteixen l'emergència de l'esport a Espanya en aquest període. A més a més, coincideixen amb les conclusions d'altres investigacions, incloses les valoracions fetes per alguns dels autors en treballs previs (Torreadella & Olivera, 2013). Com cita Domínguez (2011, pàg. 55) és a partir de l'últim terç del segle XIX en què "l'esport es converteix en una realitat materialitzada en un teixit associatiu que arrela i es consolida" en la ciutadania.

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1822	Colegio Bochológico Negro	Bocce/Botxes	Cádiz
1822	Colegio Bochológico Laurél	Bocce/Botxes	Cádiz
1822	Colegio Bochológico teniente del Rey	Bocce/Botxes	Cádiz
1822	Sociedad de Bocheología	Bocce/Botxes	Cádiz
1822	Colegio Bochológico La Raqueta	Bocce/Botxes	Cádiz
1840	Sociedad Liceo Filarmónico	Dancing, fencing and riding/Ball, esgrima i equitació	Barcelona
1841	Sociedad de Fomento de la Cría Caballar de España	Equestrian: Racing/Equestre: curses	Madrid
1842	Instituto de Gimnástica, Equitación y Esgrima	Gymnastics/Gimnástica	Madrid
1846	Sociedad Gimnástica de Cádiz	Gymnastics/Gimnástica	Cádiz
1846	Sociedad Ecuestre de Sevilla [Sociedad de equitación y fomento de la cría caballar]	Equestrian/Equestre	Sevilla
1848	Juventud Vascongada	Dancing/Ball	Madrid
1849	Sociedad de Baile "El Buen tono"	Dancing/Ball	Madrid
1849	Juventud Española	Dancing/Ball	Madrid
1849	La Oriental	Dancing/Ball	Madrid
1850	Casino Militar	Sport: Fencing, dancing and gymnastics/ Esport: esgrima, ball i gimnástica	Barcelona
1850	Círculo de Equitación	Equestrian/Equestre	Madrid
1850	Sociedad Gimnástica Infantil	Gymnastics/Gimnástica	Madrid
1852	Sociedad Gimnástica-tauromáquica	Bullfighting/Tauromàquia	Barcelona
1852	Sociedad de Equitación, Gimnasia y Esgrima	Sport	Madrid
1855	Recreo de Sociedades Patrióticas	Gymnastics/Gimnástica	Santa Cruz de Tenerife
1856	Círculo Ecuestre	Equestrian: Racing/Equestre: curses	Barcelona
1856	Círculo Sabadellés	Sport	Sabadell
1858	Círculo Particular Gimnástico	Gymnastics/Gimnástica	Madrid
1860	Círculo de Ajedrez	Chess/Escacs	Barcelona
1860	Círculo Gimnástico Barcelonés	Gymnastics/Gimnástica	Barcelona
1860	Sociedad de Caza	Hunting/Cinegètica: caça	Madrid
1861	Círculo Palomístico de Murcia	Pigeon shooting/Tir al colomí	Murcia
1862	Sociedad de Montería de Córdoba	Hunting/Cinegètica: caça	Córdoba
1862	Sociedad de Ajedrez	Chess/Escacs	Madrid
1863	Sociedad Gimnasio Leotard	Gymnastics/Gimnástica	Ciudad Real
1863	Jerez Gun Club	Pigeon shooting/Tir al colomí	Jerez de la Frontera
1863	Sociedad Círculo Ecuestre	Equestrian: Horse, shooting and fencing/ Equestre: equitació, tir i esgrima	Santa Cruz de Tenerife
1864	Sociedad de Gimnastas	Gymnastics/Gimnástica	Santa Cruz de Tenerife
1866	Círculo de Cazadores	Hunting/Cinegètica: caça	Barcelona
1867	Club de Regatas de Bilbao	Water sports/Nàutica	Bilbao
1867	Club de Regatas de Huelva	Water sports/Nàutica	Huelva
1867	Sociedad de Caza y Pesca de Valencia	Hunting and Fishing/Cinegètica: caça i pesca	València
1868	Club de Regatas de Cádiz	Water sports/Nàutica	Cádiz
1868	Club de Regatas de Sevilla	Water sports/Nàutica	Sevilla
1869	Sociedad de Gimnástica y de Baile	Gymnastics/Gimnástica	Madrid
1869	Sociedad Ecuestre	Equestrian/Equestre	Palma de Mallorca

Table 1. List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)

Taula 1. Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1870	Jerez Polo Club	<i>Equestrian: Polo/</i> Eqüestre: polo	Jerez de la Frontera
1870	Veloz-Club de Madrid	Sport	Madrid
1870	Club de Regatas de Santander	<i>Water sports/Nàutica</i>	Santander
1873	Sociedad de Regatas de Barcelona	<i>Water sports: Rowing/Nàutica:</i> rem	Barcelona
1873	Real Club Marítimo de Málaga	<i>Water sports/Nàutica</i>	Málaga
1874	Club de Regatas	<i>Water sports: Rowing/Nàutica:</i> rem	Barcelona
1874	Círculo de Gimnasia y Esgrima de La Coruña	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	A Coruña
1875	Sociedad de Cazadores de Castellón	<i>Hunting/</i> Cinegètica: caça	Castelló de la Plana
1875	Sociedad Tiro al Pichón	<i>Pigeon shooting/Tir</i> al colomí	Madrid
1875	Sociedad de Carreras de Caballos de Sevilla	<i>Equestrian: Racing/</i> Eqüestre: curses	Sevilla
1875	Club de Regatas	<i>Water sports/Nàutica</i>	Sevilla
1875	Sociedad Tiro al Pichón de Sevilla	<i>Pigeon shooting/Tir</i> al colomí	Sevilla
1876	Sociedad Velocipedistas de Barbastro	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barbastro
1876	Sección de Esgrima del Círculo Ecuestre	<i>Fencing/</i> Esgrima	Barcelona
1876	Asociación Catalana de Excursiones Científicas	<i>Excursions/Excursionisme</i>	Barcelona
1876	Centro Gimnológico de Barcelona	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Barcelona
1876	Jockey Club de Cádiz	<i>Equestrian: Racing/</i> Eqüestre: curses	Cádiz
1876	Jockey Club de Jerez de la Frontera	<i>Equestrian: Racing/</i> Eqüestre: curses	Jerez de la Frontera
1876	Club de Regatas	<i>Water sports/Nàutica</i>	Puerto de Santa María
1876	Sociedad Sevillana de Regatas	<i>Water sports/Nàutica</i>	Sevilla
1877	Veloz Club de Cádiz	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Cádiz
1877	Skating Club	<i>Skating/Patinatge</i>	Cádiz
1877	Club de Cricket	<i>Cricket/Criquet</i>	Jerez de la Frontera
1877	Sociedad de Caza a la Carrera	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	Madrid
1877	Sociedad Skating Club	<i>Skating/Patinatge</i>	Madrid
1878	Asociación de Excursiones Catalanes	<i>Excursions/Excursionisme</i>	Barcelona
1878	Sociedad Velocipédica de Madrid	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Madrid
1878	Sociedad Venatoria de Madrid	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	Madrid
1878	Sociedad de Caza de Málaga	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	Málaga
1878	Club Inglés de Río Tinto	Sport	Río Tinto
1878	Asociación de Aficionados a la Caza de Sabadell	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	Sabadell
1879	Sociedad de Tiro al Pichón	<i>Pigeon shooting/Tir</i> al colomí	Alacant
1879	Asociación de Aficionados a la Caza y Pesca de Cataluña	<i>Hunting and Fishing/Cinegètica:</i> caça i pesca	Barcelona
1879	Club Catalán de Regatas	<i>Water sports: Rowing/Nàutica:</i> rem	Barcelona
1879	Sociedad de Tiro al Pichón	<i>Pigeon shooting/Tir</i> al colomí	Cádiz
1879	Sociedad de Cazadores y Pescadores de Huesca	<i>Hunting and Fishing/Cinegètica:</i> caça i pesca	Huesca
1879	Club Teide	<i>Excursions/Excursionisme</i>	La Orotava
1879	Cricket y foot-baal-Club de Madrid	<i>Cricket and football/Criquet i futbol</i>	Madrid
1879	Sociedad de Cazadores y Pescadores de Navarra	<i>Hunting and Fishing/Cinegètica:</i> caça i pesca	Pamplona
1879	Asociación de Aficionados a la Caza de Reus	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	Reus
1879	Sociedad de Tiro al Pichón	<i>Pigeon shooting/Tir</i> al colomí	Sanlúcar de Barrameda
1879	Casino de Cazadores	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	València
1879	Sociedad Gimnasio de Vigo	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Vigo
1880	Centro Venatorio Ampurdanés	<i>Hunting/Cinegètica:</i> caça	Figueres

Table 1. (Continuation). *List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)*

Taula 1. (Continuació). *Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)*

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1880	Sociedad de la sociedad de Aficionados a la Caza y la Pesca de Gerona	<i>Hunting and Fishing/Cinegètica: caça i pesca</i>	Girona
1880	Cricket Club	<i>Cricket/Criquet</i>	Madrid
1880	Sociedad de Carreras de Caballos	<i>Equestrian: Racing/Equestre: curses</i>	Málaga
1880	Club de Remeros	<i>Water sports/Nàutica</i>	Málaga
1880	Círculo de Patinadores	<i>Skating/Patinatge</i>	Málaga
1880	Sociedad de Tiro al Pichón	<i>Pigeon shooting/Tir al colomí</i>	Málaga
1880	Asociación de Cazadores de Mataró	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Mataró
1880	Asociación de Cazadores de Santander	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Santander
1881	Sociedad Sport La Montaña	<i>Equestrian: Cycling/Equestre: ciclisme</i>	Almería
1881	Societat de Excursiones Recreatives	<i>Excursions/Excursionisme</i>	Barcelona
1881	Real Club de Regatas de Barcelona	<i>Water sports: Rowing/Nàutica: rem</i>	Barcelona
1881	Sporting Club de Bilbao	<i>Water sports/Nàutica</i>	Bilbao
1881	Club Náutico de Bilbao	<i>Water sports/Nàutica</i>	Bilbao
1881	Club de Regatas	<i>Water sports/Nàutica</i>	Maó-Mahón
1881	Sociedad de Velocipedistas de Murcia	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Murcia
1881	Círculo Recreativo	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Santa Cruz de Tenerife
1881	Círculo Gimnástico	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Santa Cruz de Tenerife
1882	Sociedad Gimnasio de Badajoz	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Badajoz
1882	Club Velocipedistas de Barcelona	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barcelona
1882	Sociedad Sport	<i>Sport</i>	Cáceres
1882	Sociedad de Caza y Pesca de Orense	<i>Hunting and Fishing/Cinegètica: caça i pesca</i>	Ourense
1882	Club de Regatas	<i>Water sports/Nàutica</i>	Donostia-San Sebastián
1882	Sociedad de Velocipedistas de Zaragoza	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Zaragoza
1883	Sociedad Gimnástica La Recreativa	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Palma de Mallorca
1884	Club de Regatas de Cartagena	<i>Water sports/Nàutica</i>	Cartagena
1884	Sociedad de Juego de Pelota	<i>Ball game/Pilota</i>	Huelva
1884	Asociación Excursionista Ilerdanesa.	<i>Excursions/Excursionisme</i>	Lleida
1884	Sociedad Gimnástica "La Utilidad"	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Palma de Mallorca
1884	Asociación Círculo Venatorio de Sevilla	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Sevilla
1885	Jockey-Club	<i>Equestrian: Racing/Equestre: curses</i>	Barcelona
1885	Gimnasio Balear	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Palma de Mallorca
1885	Centro Náutico Balear	<i>Water sports/Nàutica</i>	Palma de Mallorca
1885	Sociedad de Caza y Pesca de Soria	<i>Hunting and Fishing/Cinegètica: caça i pesca</i>	Soria
1886	Club Naval de Recreo	<i>Water sports: Rowing and sailing/Nàutica: rem i vela</i>	Barcelona
1886	Sociedad de Velocipedistas de Bilbao	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Bilbao
1886	Sociedad Tiro al Pichón de Granada	<i>Pigeon shooting/Tir al colomí</i>	Granada
1886	Sociedad de Velocipedistas de Irún	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Irun
1886	Sociedad de Gimnasia y Esgrima	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Madrid
1886	Club de Regatas	<i>Water sports/Nàutica</i>	Palma de Mallorca
1886	Veloz Club Pamplonés	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Pamplona
1886	Liga de Cazadores del Puerto de Santa María	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Puerto de Santa María
1886	Casino Venatorio	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Santa Cruz de Tenerife
1886	Club de Velocipedistas de Santander	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Santander
1886	Sociedad de Velocipedistas de Sevilla	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Sevilla
1886	Club Gimnástico de Tarragona	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Tarragona

Table 1. (Continuation). List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)

Taula 1. (Continuació). Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1886	Sociedad de Velocipedistas de Valladolid	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Valladolid
1887	Veloz Club Barcelonés	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barcelona
1887	Sociedad de Tiro al Pichón	<i>Pigeon shooting/Tir al colomí</i>	Barcelona
1887	Sociedad Gimnástica Española	<i>Sport: gymnastics, shooting, fencing and swimming/Sport: gimnàstica, tir, esgrima i natació</i>	Madrid
1888	Sociedad Aeronáutica Española	<i>Aeronautics/Aeronàutica</i>	Barcelona
1888	Club de Regatas de El Ferrol	<i>Water sports/Nàutica</i>	Ferrol
1888	Veloz-Club Gerundense	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Girona
1888	Escuela de Equitación	<i>Equestrian/Equèstre</i>	La Laguna
1888	Sport-Club	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Madrid
1888	Sociedad de velocipedistas	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Donostia-San Sebastián
1888	Club de gimnasia y Esgrima	<i>Gymnastics and fencing/Gimnàstica i esgrima</i>	Santander
1888	Club Velocipedista de Vigo	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Vigo
1889	Club de Regatas de Alicante	<i>Water sports/Nàutica</i>	Alacant
1889	Barcelona Lawn Tennis Club –Club de los Ingleses	<i>Tennis/Tennis</i>	Barcelona
1889	Sport-Club	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Gijón
1889	Sport-Club Apagadorista	<i>Sport: fencing, gymnastics, dancing, water sports: rowing/Sport: esgrima, gimnàstica, ball, nàutica: rem</i>	Gijón
1889	Huelva Recreation Club	<i>Sport</i>	Huelva
1889	Veloz Club Leridano	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Lleida
1889	Asociación Nacional de Gimnástica	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Madrid
1890	Sporting-Club de La Coruña	<i>Sport: Cycling and gymnastics, fencing, shooting, water sports/Sport: ciclisme i gimnàstica, esgrima, tir, nàutica</i>	A Coruña
1890	Club Velocipédico de Barcelona	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barcelona
1890	Sociedad de Velocipedistas de Barcelona	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barcelona
1890	Asociación Excursionista de Velocipedista	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barcelona
1890	Centre Excursionista de Catalunya	<i>Excursions/Excursionisme</i>	Barcelona
1890	Veloz Club Calahorrano	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Calahorra
1890	Club Velocipedistas de El Ferrol	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Ferrol
1890	Sociedad Gimnástica Gerundense	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Girona
1890	Sociedad de Caza de Granada	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Granada
1890	Madrid Lawn tennis Club	<i>Tennis/Tennis</i>	Madrid
1890	Sociedad Velocipedista Universitaria	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Oviedo
1890	Sociedad de Tiro	<i>Pigeon shooting/Tir al colomí</i>	Palma de Mallorca
1890	Veloz Club Donostiarra	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Donostia-San Sebastián
1890	Club Excursionista	<i>Equestrian/Equèstre</i>	Santa Cruz de Tenerife
1890	Club de Cricket	<i>Cricket/Críquet</i>	Sevilla
1890	Club Foot-ball de Sevilla (Club Inglés)	<i>Football/Futbol</i>	Sevilla
1890	Sevilla Rowing Club	<i>Water sports and football/Nàutica i futbol</i>	Sevilla
1891	Club de Regatas de Almería	<i>Water sports/Nàutica</i>	Almería
1891	Cricket Club	<i>Cricket/Críquet</i>	Barcelona
1891	Club Velocipedistas de Cartagena	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Cartagena
1891	Club Sport Figuerenc	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Figueres
1891	Las Palmas Golf Club	<i>Golf</i>	Las Palmas de Gran Canaria
1891	Sociedad Velocipedistas de Logroño [Sociedad Veloz Club Riojano]	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Logroño
1891	Club de Lawn-tennis	<i>Tennis</i>	Madrid

Table 1. (Continuation). *List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)*

Taula 1. (Continuació). *Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)*

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1891	Sociedad Velocipedistas de Oviedo	Cycling/Ciclisme	Oviedo
1891	Sociedad Club Velocipedista	Cycling/Ciclisme	Reus
1892	Centro Velocipedista Barcelonés	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1892	Sociedad de Caza y Pesca de Manresa	Hunting and Fishing/Cinegètica: caça i pesca	Manresa
1892	Sport Velocipedista	Cycling/Ciclisme	Ourense
1892	Club Velocipedistas de Santiago	Cycling/Ciclisme	Santiago de Compostela
1893	Sociedad Fomento del Sport Velocipédico	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1893	Sociedad de Cazadores de Barcelona	Hunting/Cinegètica: caça	Barcelona
1893	Real Yacht Club	Water sports: Sailing/Nàutica: vela	Barcelona
1893	Sociedad Velocipedistas de Gijón	Cycling/Ciclisme	Gijón
1893	Tiro de Pichón Gijonés	Pigeon shooting/Tir al colomí	Gijón
1893	Sociedad Gimnástica Alemana	Gymnastics/Gimnàstica	Madrid
1893	Sport Mataronés	Cycling/Ciclisme	Mataró
1894	Club Velocipédico de Albacete	Cycling/Ciclisme	Albacete
1894	Club Velocipedistas de Alicante	Cycling/Ciclisme	Alacant
1894	Sociedad Velocipedistas de Avilés	Cycling/Ciclisme	Avilés
1894	Sociedad de Velocipedistas de Badajoz	Cycling/Ciclisme	Badajoz
1894	Club Cargol	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1894	Sociedad Hípica Santiago	Equestrian/Equestre	Barcelona
1894	Velo Club de Benicarló	Cycling/Ciclisme	Benicarló
1894	Velo Club de Bilbao	Cycling/Ciclisme	Bilbao
1894	Sociedad Gimnástica Zamacois	Gymnastics/Gimnàstica	Bilbao
1894	Sociedad Velocipedistas de Burgos	Cycling/Ciclisme	Burgos
1894	Sociedad Velocipédica Gaditana	Cycling/Ciclisme	Cádiz
1894	Club Excursionista Gaditano	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	Cádiz
1894	Zafio Club	Hunting and Fishing/Cinegètica: caça i pesca	Cádiz
1894	Circulo de Esgrima de Cartagena	Fencing/Esgrima	Cartagena
1894	Club Velocipedistas de Castellón	Cycling/Ciclisme	Castelló de la Plana
1894	Velo Club de Córdoba	Cycling/Ciclisme	Córdoba
1894	Club Velocipedista de Haro	Cycling/Ciclisme	Haro
1894	Club Velocipedista Oscense	Cycling/Ciclisme	Huesca
1894	Gran Canary Foot-ball Club	Football/Futbol	Las Palmas de Gran Canaria
1894	Club Ciclista Carabanchelero	Cycling/Ciclisme	Madrid
1894	Velo-Excursionista	Cycling/Ciclisme	Madrid
1894	Sociedad Velocipedistas Málaga	Cycling/Ciclisme	Málaga
1894	Sociedad del Velódromo de Mataró	Cycling/Ciclisme	Mataró
1894	Sociedad Velocipedistas de Murcia	Cycling/Ciclisme	Murcia
1894	Velo Club Olotense de Olot	Cycling/Ciclisme	Olot
1894	Sociedad Velocipedistas Palentina de Palencia	Cycling/Ciclisme	Palencia
1894	Sociedad Velocipedistas de Sabadell	Cycling/Ciclisme	Sabadell
1894	Sociedad Velocipedistas Salmantina	Cycling/Ciclisme	Salamanca
1894	Sociedad Velocipedistas de Sanlúcar de Barrameda	Cycling/Ciclisme	Sanlúcar de Barrameda
1894	Lawn-Tennis Club	Tennis	Santa Cruz de Tenerife
1894	Club Velocipedistas de Tarragona	Cycling/Ciclisme	Tarragona
1894	Club Velocipedistas de Terrassa	Cycling/Ciclisme	Terrassa

Table 1. (Continuation). List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)

Taula 1. (Continuació). Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1894	Club Ciclista Valenciano	<i>Cycling/Ciclisme</i>	València
1894	Veloz Club Vicense	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Vic
1894	Club Velocipedistas de Vilafranca	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Vilafranca
1894	Club Velocipedistas Villanovés	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Vilanova i la Geltrú
1894	Veloz Club de Vitoria	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Vitoria-Gasteiz
1895	Veloz Club de Albacete	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Albacete
1895	Sociedad Ciclista de Alcañiz	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Alcañiz
1895	Club Velocipédico Alicante	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Alacant
1895	Club Velocipédico	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Andújar
1895	Club Velocipédico Abulense	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Ávila
1895	Círculo velocipedista	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Barcelona
1895	Sociedad Sport de Barcelona	<i>Equestrian/Equestre</i>	Barcelona
1895	Sección de esgrima del Ateneo Barcelonés	<i>Fencing/Esgrima</i>	Barcelona
1895	Sociedad de Foot-ball de Barcelona	<i>Football/Futbol</i>	Barcelona
1895	Sociedad Frontón Barcelonés	<i>Ball game/Pilota</i>	Barcelona
1895	Sociedad Sport Club	<i>Ball game/Pilota</i>	Barcelona
1895	Veloz Club Burgalés	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Burgos
1895	Sport Club de Cádiz (Antes Cricket Club)	<i>Sport: cricket, tennis and football/ Esport: criquet, tennis i futbol</i>	Cádiz
1895	Club Velocipédico Ecijano	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Écija
1895	Club Velocipédico Ferrolano	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Ferrol
1895	Sociedad Velocipédica de Granada	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Granada
1895	Club Velocipédico	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Jaén
1895	Veloz Club de Jerez	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Jerez de la Frontera
1895	Oratava Golf Club	Golf	La Orotava
1895	Club Velocipédico	<i>Cycling/Ciclisme</i>	León
1895	Club Velocipédico de Lugo	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Lugo
1895	Unión Ciclista Comercial	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Madrid
1895	Madrid Polo Club	<i>Equestrian: Polo/Equestre: polo</i>	Madrid
1895	Sociedad de Patinadores	<i>Skating/Patinatge</i>	Madrid
1895	Club Velocipédico Malagueño	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Málaga
1895	Club Velocipédico	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Pontevedra
1895	Sociedad Liceo-Gimnasio	<i>Gymnastics/Gimnàstica</i>	Pontevedra
1895	Sociedad Hípica	<i>Equestrian/Equestre</i>	Puerto de la Cruz
1895	Veloz-Club	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Reus
1895	Circulo [Esgrima] de San Sebastián	<i>Fencing/Esgrima</i>	Donostia-San Sebastián
1895	Club de Lawn-tennis de San Sebastián	Tennis	Donostia-San Sebastián
1895	Sociedad Venatoria de Recreo	<i>Hunting/Cinegètica: caça</i>	Santa Cruz de Tenerife
1895	Ciclys Club	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Santander
1895	Sociedad ciclista de Segovia	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Segovia
1895	Veloz Club de Sevilla	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Sevilla
1895	Veloz Club Numántico	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Soria
1895	Sociedad Velocipédica Toledana	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Toledo
1895	Asociación de Foot-ball de Torelló	<i>Football/Futbol</i>	Torelló
1895	Pedal Vallisoletano	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Valladolid
1895	Centro Ciclista	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Vigo
1895	Club Velocipédico	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Zamora
1896	Club Velocipedista de La Coruña	<i>Cycling/Ciclisme</i>	A Coruña
1896	Circulo Ciclista de Alcoy	<i>Cycling/Ciclisme</i>	Alcoi

Table 1. (Continuation). *List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)*

Taula 1. (Continuació). *Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)*

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1896	Velo Club Alicante	Cycling/Ciclisme	Alacant
1896	Club Ciclista Alicantino	Cycling/Ciclisme	Alacant
1896	Touring Rapid	Cycling/Ciclisme	Alacant
1896	Sociedad Velocipédica de Almansa	Cycling/Ciclisme	Almansa
1896	Club Velocipédico Almeriense	Cycling/Ciclisme	Almería
1896	Sociedad Ciclo-Excursionista	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	Archidona
1896	Cyclist Club	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1896	Peña Ciclista,	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1896	Facultad de Ciencias	Football/Futbol	Barcelona
1896	Bilbao FC	Football/Futbol	Bilbao
1896	Club Diana	Cycling/Ciclisme	Castelló de la Plana
1896	Club Velo-Excursionista	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	Castelló de la Plana
1896	Sociedad Ciclista Sport Dianense	Cycling/Ciclisme	Dénia
1896	Circulo Ciclista	Cycling/Ciclisme	Ferrol
1896	Sociedad Velocipédica Hellinense	Cycling/Ciclisme	Hellín
1896	Velo Club	Cycling/Ciclisme	Huelva
1896	Sociedad Huesca Ciclista	Cycling/Ciclisme	Huesca
1896	Club Ciclista de Igualada	Cycling/Ciclismo	Igualada
1896	Velo Sport de La Laguna	Cycling/Ciclisme	La Laguna
1896	Club Velocipédico Leridano	Cycling/Ciclisme	Lleida
1896	Sociedad Ciclista de Loja	Cycling/Ciclisme	Loja
1896	Sporting Club	Cycling/Ciclisme	Madrid
1896	La Tortuga	Cycling/Ciclisme	Madrid
1896	Sociedad Velo-Excursionista	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	Málaga
1896	Sociedad Velocipédica Murciana	Cycling/Ciclisme	Murcia
1896	Sport Club de Orense	Cycling/Ciclisme	Ourense
1896	Velo Sport Balear	Cycling/Ciclisme	Palma de Mallorca
1896	Club Ciclista de Pedroñeras	Cycling/Ciclisme	Pedroñeras
1896	Club Velocipédico Peñalba	Cycling/Ciclisme	Peñalba
1896	Club Velocipédico	Cycling/Ciclisme	Puentegenil
1896	Velo Club de Ronda	Cycling/Ciclisme	Ronda
1896	Velo-Excursionista	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	Ronda
1896	Real Club Náutico de San Sebastián	Water sports/Nàutica	Donostia-San Sebastián
1896	Club Gimnástico Tenerife	Gymnastics/Gimnàstica	Santa Cruz de Tenerife
1896	Sport de Santiago	Cycling/Ciclisme	Santiago de Compostela
1896	Sociedad Círculo Ciclista	Cycling/Ciclisme	Sevilla
1896	Lawn-Tennis Club de Sevilla	Tennis	Sevilla
1896	Club Velocipédico Turolense	Cycling/Ciclisme	Teruel
1896	Velo Excursionista	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	València
1896	Club Ciclista de Valls	Cycling/Ciclisme	Valls
1897	Sport Club Agramuntense	Cycling/Ciclisme	Agramunt
1897	Sport Club Badalonés	Cycling/Ciclisme	Badalona
1897	Unión Velocipédica Catalana	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1897	Sociedad Pedal	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1897	Polo-Club de Barcelona	Equestrian: Polo/Equestre: polo	Barcelona
1897	Círculo de Esgrima de Barcelona	Fencing/Esgrima	Barcelona

Table 1. (Continuation). List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)

Taula 1. (Continuació). Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)

Year Any	Association Associació	Sport Esport	Location Població
1897	Sociedad Catalana de Gimnástica	Sport	Barcelona
1897	Circulo [esgrima] de Bilbao	Fencing/Esgrima	Bilbao
1897	Unión Ciclista Comercial	Cycling/Ciclisme	Cartagena
1897	Peña Ciclista de Gerona	Cycling/Ciclisme	Girona
1897	Club Ciclista Irunés	Cycling/Ciclisme	Irun
1897	Sociedad Ciclista Infantil	Cycling/Ciclisme	Madrid
1897	El Silencio	Cycling/Ciclisme	Madrid
1897	Asociación de Cazadores Españoles	Hunting/Cinegètica: caça	Madrid
1897	Foot Ball Sky	Football/Futbol	Madrid
1897	Circulo Ciclista	Cycling/Ciclisme	Palma de Mallorca
1897	Club Náutico de Pontevedra	Water sports: Rowing/Nàutica: rem	Pontevedra
1897	Peña Ciclista Puerto Real	Cycling/Ciclisme	Puerto Real
1897	Veloz Club de San Fernando	Cycling/Ciclisme	San Fernando
1897	Club Ciclista Montañés	Cycling/Ciclisme	Santander
1897	Club Velocipédico Soriano	Cycling/Ciclisme	Soria
1897	Unión Velocipédica Talavera	Cycling/Ciclisme	Talavera de la Reina
1897	Veloz Club Torredembarra	Cycling/Ciclisme	Torredembarra
1897	Sociedad Velocipédica de Tortosa	Cycling/Ciclisme	Tortosa
1897	Polo Club de Valencia	Equestrian: Polo/Equestre: polo	València
1897	Peña Ciclista Vicense	Cycling/Ciclisme	Vic
1897	Club Velocipédico de Vigo	Cycling/Ciclisme	Vigo
1897	Ciclo-Manía	Cycling/Ciclisme	Yecla
1898	Club Ciclista Tortuga	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1898	Sociedad de Colombofilia de Cataluña	Pigeon breeding/Colombofília	Barcelona
1898	Circulo Barcelonés de Esgrima	Fencing/Esgrima	Barcelona
1898	Team Inglés	Football/Futbol	Barcelona
1898	Barcelona Lawn-tennis Club	Tennis	Barcelona
1898	Athlétic Club de Bilbao	Football/Futbol	Bilbao
1898	Sociedad Gimnástica Burgalesa	Gymnastics/Gimnástica	Burgos
1898	Club Gimnástico de Cartagena	Gymnastics/Gimnástica	Cartagena
1898	Las Palmas Lawn-tennis Club	Tennis	Las Palmas de Gran Canaria
1898	Federación Gimnástica Española	Gymnastics/Gimnástica	Madrid
1898	Sociedad Gimnástica de Orense	Gymnastics/Gimnástica	Ourense
1898	Palamós Football Club	Football/Futbol	Palamós
1898	Sociedad Gimnástica Española de Vigo	Gymnastics/Gimnástica	Vigo
1899	Automóvil Club de Barcelona	Motoring/Automobilisme	Barcelona
1899	Sección ciclista del Círculo Ecuestre	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1899	Sociedad Veloz Sport	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1899	Asociación Ciclista	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1899	Club Cataluña	Cycling/Ciclisme	Barcelona
1899	Sociedad Velo-Club	Cycling and excursions/Ciclisme i excursionisme	Barcelona
1899	Catalá Foot-ball Club	Football/Futbol	Barcelona
1899	Escocés FC	Football/Futbol	Barcelona
1899	Foot-ball Club Barcelona	Football/Futbol	Barcelona
1899	Sociedad "Los Deportes"	Sport	Barcelona
1899	Sociedad Deportiva Santanach	Sport	Barcelona
1899	Sociedad Deportiva Tolosa	Sport	Barcelona
1899	Sociedad Granadina de Equitación y Gimnasia	Equestrian: Horse and Gymnastics/ Equestre: equitació i gimnástica	Granada
1899	Sociedad Gimnástica "Salut y Forza"	Gymnastics/Gimnástica	Palma de Mallorca
1899	Real Club de Regatas "Los Placeres"	Water sports/Nàutica	Pontevedra
1900	Sociedad Gimnástica Leridana	Gymnastics/Gimnástica	Lleida

Table 1. (Continuation). List of sports associations in Spain in the nineteenth century (1822-1900)

Taula 1. (Continuació). Inventari de l'associacionisme gimnasticoesportiu al segle XIX a Espanya (1822-1900)

A total 363 sports associations have been identified in 101 different locations, yet mostly concentrated in the larger cities and towns: Barcelona (66), Madrid (40), Cadiz (15), Seville (14), Santa Cruz de Tenerife (10), Palma (10), Bilbao (9), Málaga (9), Alicante (7), San Sebastian (6), Valencia (5), Vigo (5), Jerez (5) (see table 1). Table 1 also incorporates the data from Alonso, who identified 15 associations in Tenerife between 1855 and 1896.

The total number of sports identified is 26: aeronautics, chess, motoring, dancing, bocce, horse racing, hunting, cycling, pigeon breeding, cricket, fencing, equestrian sports, hiking, football, gymnastics, golf, water sports, skating, ball game, fishing, polo, rowing, bullfighting, tennis, pigeon shooting and sailing (see table 2). The sports that drew a larger number of associations were cycling (157), gymnastics (34), water sports (sailing and rowing) (30), hunting and fishing (29), and equestrian sports (22). It is worth noting that despite the popularity of bullfighting, only one bullfighting society has been identified. Towards the late nineteenth century, there are societies devoted to new sports practices, such as pigeon breeding, car racing and aeronautics.

It must be noted that clubs dedicated to such activities as snooker clubs or cockfighting have not been included. Similarly, businesses linked to sporting activities such as gymnasiums, salles d'armes, shooting centres, riding schools, skating rinks, hippodromes, frontons, velodromes, swimming pools, etc., have not been considered either.

Table 3 shows the number of new sports associations legally registered in each decade in the studied period. The initial analysis of this data reveals that the last decade of the century was by far the most intense in terms of the number of new registered clubs. Actually, a growing trend starts in 1870,

En total s'han identificat 363 associacions esportives en 101 poblacions que es concentren bàsicament en les grans ciutats: Barcelona (66), Madrid (40), Cadis (15), Sevilla (14), Sta. Creu de Tenerife (10), Palma de Mallorca (10), Bilbao (9), Màlaga (9), Alacant (7), Sant Sebastià (6), València (5), Vigo (5), Jerez de la Frontera (5) (vegeu taula 1). La taula 1 també incorpora la informació d'Alonso (2010) que identifica 15 entitats a l'Illa de Tenerife entre 1855 a 1896.

En total s'han comptabilitzat 26 pràctiques esportives: aeronàutica, escacs, automobilisme, ball, botxes, curses de cavalls, caça, ciclisme, columbofilia, criquet, esgrima, esport eqüestre –equitació, curses de cavalls i polo–, excursionisme, futbol, gimnàstica, golf, nàutica, patinatge, pilota, pesca, polo, rem, tauromàquia, tennis, tir al colomí i vela (vegeu taula 2). Els esports que van concentrar un major associacionisme van ser el ciclisme (157), la gimnàstica (34), la nàutica –rem i vela– (30), la caça i pesca (29), i esports eqüestres (22). Cal destacar que malgrat l'afició als toros, només hem localitzat una societat taurina. Així mateix, destaca l'aparició cap a finals del segle XX de societats dedicades a noves pràctiques esportives com la columbofilia, l'automobilisme i l'aeronàutica.

Altres societats dedicades a pràctiques com el billar o les baralles de galls no s'han inclòs en la llista. Tampoc s'han comptabilitzat les empreses vinculades a les pràctiques gimnasticoesportives com a gimnasos, sales d'esgrima, sales de tir, picadors, sales de patinatge, hipòdroms, frontons, velòdroms, piscines, etc.

La taula 3 mostra el nombre de noves associacions gimnasticoesportives registrades legalment en cada dècada del període estudiat. L'anàlisi inicial de les dades revela que l'última dècada del segle va ser de molt la de major activitat pel que fa al nombre de nous clubs registrats. A partir de la dècada de 1870 es produeix un

Aeronautics/Aeronàutica	1	Fencing/Esgrima	7
Ball game/Pilota	3	Football/Futbol	13
Bocce/Botxes	5	Golf	2
Bullfighting/Tauromàquia	1	Gymnastics/Gimnàstica	34
Chess/Escacs	2	Hunting/Caça	20
Cricket/Criquet	5	Hunting and Fishing/	9
Cycling/Ciclisme	150	Caça i pesca	
Cycling and excursions/	7	Motoring/Automobilisme	1
Ciclisme i excursionisme		Pigeon breeding/Colombòfilia	1
Dancing/Ball	5	Pigeon shooting/Tir al colomí	12
Equestrian/Equitació	11	Skating/Patinatge	4
Polo	4	Esport	15
Horse races/Curses de cavalls	7	Tennis	8
Excursions/Excursionisme	6	Water sports/Nàutica	30

Table 2. Number of associations by sport

Taula 2. Nombre d'associacions per especialitats esportives

Years Anys	New associations Noves associacions
1822-1830	5
1831-1840	1
1841-1850	11
1851-1860	9
1861-1870	18
1871-1880	49
1881-1890	71
1891-1900	199

Table 3. New sports associations legally registered in each decade

Taula 3. Noves associacions gimnasticoesportives registrades legalment en cada dècada

showing a remarkable increase in sports associativism. Indeed, 90% of new sports associations in the nineteenth century were created in its last quarter. This increase coincides in time with the Bourbon Restoration (1874-1931) and the return of King Alfonso XII. The king and his wife Maria Christina of Austria, devotees of English culture, adopted sport as a recreational activity and in this way influenced the country's aristocracy, who followed suit.

Another important element in the analysis of the expansion of sports associativism is the advent of the regenerationist movement, which called for physical and moral regeneration of the population, and perceived English sport as a means to this end. Under Francisco Giner de los Ríos, the Institución Libre de Enseñanza advocated the English educational model and promoted sport among the Spanish population. In so doing, Regenerationism and the ILE contributed towards legitimising sport and promoting sports associativism.

Geographically, as can be seen in table 4, the areas that concentrate the most associations are Catalonia, with 22 locations totalling 102 associations (28%); Andalusia, where 22 locations present 80 associations (22%), and the central region, with 25 locations and 71 associations (19,5%). These are followed by the northern region –comprising the Basque Country, Galicia and Cantabria– with 16 locations and 56 associations (15,4%), the eastern region, where 8 locations totalled 24 associations (6,6%), the Canary islands, where 5 locations covered 18 associations (5%) and the Balearic islands, with 2 locations and 11 associations (3%).

Most of the new sports associations emerged in a handful of cities and towns located near port regions on the coast, with the exception of Madrid. These associations arose mostly in large urban, rich, and industrial areas and, in some cases, where a lively colony of English workers and professionals had settled and shown their customs to the local population. The city of Barcelona spearheaded this process, boasting almost twice as many associations as Madrid in this period. This reflects the drive of Barcelona's society

notable increment del procés associatiu esportiu, amb la creació de gairebé un 90% de noves associacions esportives en aquest últim quart del segle XIX. Aquest notable augment coincideix amb la Restauració borbònica (1874-1931) i la tornada del rei Alfons XII. Aquest rei i la seva esposa María Cristina d'Àustria eren admiradors de la cultura anglesa i van adoptar l'*sport* com a pràctica recreativa i van influir en l'aristocràcia del país la que al seu torn, van adoptar aquesta tendència.

També és important destacar en aquest període d'expansió del moviment associacionista esportiu la irrupció del Regeneracionisme, que advocava per una regeneració física i moral de la població, i va veure en l'esport anglès un mitjà per aconseguir aquests fins. L'actuació en aquest període de la Institución Libre de Enseñanza de la mà del seu líder Francesc Giner de los Ríos, que defensaven el model educatiu anglès i promovien el *sport* entre la població espanyola va ser fonamental. D'aquesta manera, el Regeneracionisme y l'ILE van contribuir a legitimar l'esport i fomentar l'associacionisme esportiu.

Geogràficament, com mostra la *taula 4*, les zones que concentren un nombre més gran d'associacions són Catalunya, que agrupa en 22 poblacions a 102 associacions (28 %); Andalusia que comprèn en 22 poblacions a 80 associacions (22 %); la zona centre en què 25 poblacions presenten 71 associacions (19,5 %); la zona nord (País Basc, Galícia i Cantàbria), amb 16 poblacions i 56 associacions (15,4 %); la zona de Llevant, que agrupa en 8 poblacions a 24 associacions (6,6 %); les Illes Canàries, on 5 poblacions reuneixen 18 associacions (5 %); i les Illes Balears, amb 2 poblacions i 11 associacions (3 %).

La ubicació de les noves associacions esportives es va produir en un grapat de ciutats situades preferentment en les principals zones portuàries de la perifèria del país, amb l'excepció de Madrid. Les poblacions que van protagonitzar aquest procés eren urbanes, molt habitades, riques i industrials i en alguns casos es registra l'existència d'una colònia de treballadors i professionals anglesos que van mostrar les seves pràctiques i costums a la població local. La ciutat de Barcelona és la líder d'aquest procés amb gairebé el doble d'associacions en

Table 4.

Distribution of sports associations by region

Region / Zona	Locations / Poblacions	Associations / Associacions
Catalunya	22	102
Andalusia	22	80
Centre	25	71
Nord	16	56
Llevant	8	24
Canàries	5	18
Balears	2	11

Taula 4.

Distribució d'associacions esportives per zones

in this field. An analysis by regions shows without a doubt that the most entrepreneurial and dynamic area was Catalonia, which concentrated 102 associations, 28% of the total. Of these, 66 were located in Barcelona, and the remaining 36 were scattered around 22 other Catalan towns. Again, this is a sign of the vigour of Catalan society and its commitment with these new practices.

In terms of sport modalities, cycling associations clearly lead the table, something that agrees with the importance that this sport had among the Spanish upper classes in the eighteenth century. Cycling represented modernity and progress, which drew a large following from among the upper classes. Access to these new devices was unaffordable to the popular classes, therefore cycling also conveyed a social status, and a modern and classist one at that. Pioneering cyclists got together in their respective locations and founded cycling associations, thus contributing to the expansion of Spanish sports associativism in the nineteenth century.

With regards to other sports, cycling is followed at some distance by gymnastics, which also enjoyed a high status given its role as a means for physical and moral regeneration, along with the fact that it was under the auspice and hegemonic influence of the French gymnastic school. The other two major sports in terms of associations, hunting and water sports, are both activities typically carried out by those with economic means and high status. It is worth noting the 13 football associations, which is arguably an early, relative show of force that anticipates the enormous development that this sport would present in Spain. Finally, there were also another 15 associations under the generic English term "sport".

Final considerations

With the data presented here, it can be argued that the development of sports associations was in, the nineteenth century, an emerging movement that ran parallel to the industrial and economic development of the Spanish society. Sport benefited from the promotion in pedagogical and social terms carried out by the elitist Institución Libre de Enseñanza, and of Britain's global hegemony and colonial expansion. Sport has bourgeois roots, and cycling –a model of progress and modernity– was the main driving force of its extensive popularisation in the eighteenth century. In the context of Spain's turn-of-the-century crisis, some discourses

aquest període respecte a Madrid, la qual cosa demostra l'empenta de la societat civil barcelonina en aquest àmbit. L'anàlisi per regions mostra sens dubte que l'espai més dinàmic i emprenedor és Catalunya amb 102 associacions esportives al seu territori (el 28,0 % del total), de les quals 66 s'ubicaven a Barcelona, i les 36 restants estaven distribuïdes en altres 22 ciutats catalanes. Això mostra la força i el dinamisme de la societat civil catalana i la seva aposta per aquestes noves pràctiques.

L'extraordinari domini de les associacions ciclistes concorden amb la importància d'aquest esport entre les classes altes de la societat espanyola del segle XIX. El ciclisme representava la modernitat i el progrés cosa que va atreure a la seva pràctica un gran nombre de practicants pertanyents a les classes privilegiades, ja que el seu accés a aquestes noves màquines era prohibitiu per a les classes populars i la seva pràctica reflectia un estatus social diferenciador: modern i classista. Aquests practicants pioners es van agrupar a les ciutats respectives i van fundar associacions ciclistes tot contribuint al procés expansiu de l'associacionisme gimnasticoesportiu espanyol, del segle XIX.

En relació amb les associacions d'altres esports destaca a gran distància del ciclisme: la gimnàstica; que gaudia d'un alt estatus com a mitjà de regeneració física i moral i que a més a més estava emparada per la influència gairebé hegemònica que va provenir de l'escola gimnàstica francesa. Les altres associacions esportives dominants, la caça i la nàutica corresponen a iniciatives de les classes aristocràtiques amb gran estatus i poder econòmic. Crida l'atenció l'existència de 13 associacions de futbol, fet que representa una primerenca demostració de fortlesa relativa i que anticipa l'enorme desenvolupament que tindrà aquest esport a Espanya. Finalment, destaca l'existència de 15 associacions esportives genèriques entorn del nom anglosaxó de *sport*.

Consideracions finals

Amb aquestes dades podem sostenir que l'associacionisme esportiu del segle XIX va ser un moviment emergent que va córrer paral·lel al desenvolupament industrial i econòmic de la societat espanyola. L'empenta de l'esport va estar promoguda per la propaganda pedagògica i social de l'elitista Institución Libre de Enseñanza i pel domini i expansió colonial britànica en tot l'orbe com a primera potència mundial. L'esport té arrels burgeses i el ciclisme, com a model de progrés i modernitat, va ser el principal motor de la seva extensa popularització en l'última dècada del segle. En la conjuntura de la crisi finisecular espanyola es van emetre discursos que van

turned to sport as a means for physical and moral regeneration. Soon afterwards, the twentieth century would start heading in a new direction due to the rise of football. This marked a turning point for contemporary associations, which capitalised on it and recruited large numbers of youngsters for sport. Many of the traditional bodily games had lost their interest and gradually fell into oblivion. They were replaced by new sporting activities, chiefly football.

The review of news articles on sports associations in historical newspapers that was conducted for this study covers the basics of sports associativism in nineteenth-century Spain. In our opinion, it lays the foundations of the framework that is needed to initiate further, more local studies that help confirm the data presented here.

Conflict of interest

The Authors declare that there is no conflict of interest.

References / Referències

- Algunos aficionados... (11 de febrer de 1867). *La Correspondencia de España*, pàg. 2.
- Almeida, A. S. (2005). *Historia social, educación y deporte: lecturas sobre el origen del deporte contemporáneo*. Las Palmas: Servicio de Publicaciones de Universidad de las Palmas de Gran Canarias.
- Almeida, A. S. (2006). *Británicos, deporte y burguesía en una ciudad atlántica (Las Palmas de Gran Canarias, 1800-1914)*. Las Palmas: Universidad i Ayuntamiento de las Palmas de Gran Canarias.
- Alonso, V. L. (2010). Cuan higiénico y lucrativo sport: sociedades velocipédicas, mercantilismo, y sociabilidad deportiva en la Isla de Tenerife (1896-1904). A X. Pujadas (Coord.), *La metamorfosis del deporte. Investigaciones sociales y culturales del fenómeno deportivo contemporáneo* (pàg. 55-86). Barcelona: Editorial UOC.
- Altamira, R. (30 de març de 1895). Actualidad. *Crónica de Sport*, pàg. 66-67.
- Álvarez, B. (Dir.) (17 d'abril de 1897a). De todo un poco. *Barcelona Sport*, pàg. 176-178.
- Álvarez, L. (1 de gener de 1897). Año Ciclista. *Almanaque de Barcelona Cómica*, pàg. 39-44.
- Álvarez, L. (1 de gener de 1898). Ciclismo. Balance Anual. *Almanaque de Barcelona Cómica*, pàg. 70-80.
- Amorós (1834). *Manuel d'éducation physique, gymnastique et morale*. Paris: Librairie Encyclopédique de Roret.
- Aragónés, J. (1 de gener de 1899a). Resumen o balance ciclista del año 1898. *Los Deportes*, pàg. 69-70.
- Aragónés, J. (15 de març de 1899b). Resumen o balance ciclista del año 1898. *Los Deportes*, pàg. 84-85.
- Aribau, B. C. (24 de juliol de 1820). De la gimnástica y de las artes mecánicas consideradas como parte de la educación.

aclamar a l'esport com un mitjà de regeneració física i moral. A partir de llavors, al segle xx es va iniciar el camí cap a un nou rumb provocat per l'emergència del futbol, un punt d'inflexió en l'associacionisme contemporani, que va capitalitzar el reclutament de les masses juvenils a l'esport. Molts dels antics jocs corporals van perdre pràcticament l'interès entre la població, van caure en progressiu desús i van ser substituïts per les noves pràctiques esportives, especialment el futbol.

La revisió dels articles sobre associacions esportives en premsa històrica duta a terme per al present estudi, conforma els fonaments de l'associacionisme esportiu del segle XIX a Espanya. Al nostre entendre, constitueix la base preliminar de la infraestructura documental necessària per iniciar posteriors estudis més locals que confirmen les dades aquí presentades.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren no tenir cap conflicte d'interessos.

- Diario Constitucional, político y mercantil de Barcelona*, pàg. 2-3. [Continuació: dimarts 25 de juliol, pàg. 1-3]
- B. (15 d'abril de 1865). El juego del cricket. *El Periódico Ilustrado*, pàg. 79.
- Barbero, J. I. (1990). *Deporte 'Escuela' y Sociedad (Discursos y prácticas que configuran el deporte moderno en la Inglaterra victoriana)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid [tesi doctoral no publicada].
- Barcelona (5 de juliol de 1821). *Miscelánea de comercio, política y literatura*, pàg. 2-3.
- Betancor, M. A., & Almeida, A. S. (1999). Anotaciones a la historia de la educación física y el deporte en Canarias en el siglo XIX. *Boletín Millares Carlo* (18), 107-123.
- Blanchard, K., & Cheska, A. (1986). *Antropología del deporte*. Barcelona: Bellaterra.
- Bourdieu, P. (2008). *Cuestiones sociales*. Madrid: Akal.
- Cagigal, J. M. (1957). *Hombres y deporte*. Madrid: Taurus.
- Calatayud, F. (2002). *De la gimnasia de Amorós al deporte de masas (1770-1993). Una aproximación histórica a la educación física y el deporte en España*. València: Aula Esportiva de l'Ajuntament de València.
- Cambroner, C. (ca. 1913). *Crónicas del tiempo de Isabel II*. Madrid: La España Moderna.
- Capmany, A. (1779). *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona, t. I*. Madrid: Imp. Antonio Sancha.
- Capmany, A. (1943). *El café del Liceo 1837-1939. El teatro y sus bailes de mascarar*. Barcelona: Lib. Dalmau.
- Capmany, A. (1947). *Un siglo de baile en Barcelona. Qué y donde bailaban los barceloneses el siglo XIX*. Barcelona: Ediciones Librería Milla.

- Carreras de caballos en la península (1 de desembre de 1876). *El Campo*, pàg. 10-12.
- Cartas de San Sebastián (17 d'agost de 1882). *La Iberia*, pàg. 3.
- Castro J. (2012). *Orígenes del fútbol sevillano. La olvidada memoria británica*. Madrid: Punto Rojo Libros.
- Cávia, M. de (15 d'abril de 1894). La barra. *El Heraldo de Madrid*, pàg. 42.
- Cávia, M. de (21 d'octubre de 1895). Ludus pro ponomia. *El Imparcial*, pàg. 3.
- Ciclogramas de España (15 de maig de 1895). *El Deporte Velocipédico*, 12, pàg. 15.
- Cinamond, N. J. (1929). *El polo. Notas sobre el polo mundial, el polo español y los polistas españoles en el extranjero*. Barcelona: Lib. Catalònia.
- Corresponsal (11 de setembre de 1883). Los espectáculos. *La Iberia*, pàg. 2.
- Cortada, J. (1845). *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845*. Barcelona: Imp. de A. Brusi.
- Cricket (15 de desembre de 1894). *Crónica del Sport*, pàg. 364.
- Crónica general (8 de març de 1870). *La Iberia*, pàg. 3.
- Cunde la afición (31 de gener de 1895). *El Pelotari*, pàg. 555.
- D. F. M. (0 d'agost de 1896). Los cuidados de la educación del cuerpo. *Crónica del Sport*, pàg. 251.
- Dalmases, F. (12 de maig de 1894). Ciclismo. *Barcelona Cómica*, pàg. 8-10.
- Dalmau, A. R. (1947). *El circo en la vida barcelonesa. Crónica anecdótica de cien años circenses*. Barcelona: Ed. Librería Milla.
- Desde la Costa (8 d'agost de 1882). *El Imparcial*, pàg. 2.
- Díaz, N. (14 de març de 1887a). Fiestas populares en Inglaterra I. *Ilustración Artística*, pàg. 82-86.
- Díaz, N. (21 de març de 1887b). Fiestas populares en Inglaterra. Continuación. *Ilustración Artística*, pàg. 90-94.
- Diem, C. (1966). *Historia de los deportes, vol. II*. Barcelona: Luis de Caralt.
- Domínguez, A. (2009). *Historia social do deporte en Galicia. Cultura deportiva e Modernidade (1850-1920)*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Domínguez, A. (2011). La práctica de la modernidad: orígenes y consolidación de la cultura deportiva en España, 1870-1914. A X. Pujadas (coord.), *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España, 1870-2010* (pàg. 55-88). Madrid: Alianza Editorial.
- Dunning, B. (1984). *Des jeux aux sports*. Paris: Vigot.
- Ecos Madrileños (27 de gener de 1890). *La Época*, pàg. 2.
- Editorial (7 d'abril de 1851). Vista de la casa de baños de mar construida en La Coruña. *La Ilustración*, pàg. 177 y 179.
- El Club Deportivo de Bilbao (25 d'agost de 1916). *Heraldo Deportivo*, pàg. 275-283.
- El juego de pelota (22 de gener de 1894). *La Época*, pàg. 2.
- El Parque de Madrid y los patinadores (10 de febrer de 1870). *La Ilustración Española y Americana*, pàg. 58-59.
- El Sport (30 de maig de 1852). *Revista mensual de agricultura*, pàg. 323-326.
- Elias, N. (2010). *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Elias, N., & Duning, E. (1992). *Deporte y ocio en el proceso de civilización*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Ensenyat, J. B. (19 d'agost de 1895). Crónica Parisiense. *La Ilustración Artística*, pàg. 564-570.
- Ensenyat, J. B. (2 de novembre de 1896). Crónica Parisiense. Sports aristocráticos. *La Ilustración Artística*, pàg. 742-743.
- Eppensteiner, F. (1973). El origen del deporte. *Citius, Altius, Fortius* (15), 259-272.
- Fernández, A. (2004). Los orígenes del sport en Logroño. Notas para una historia del deporte en la rioja, *Berceo* (146), 221-236.
- Fernández, N. (2 de març de 1862). Revista de la semana. *Museo Universal*, pàg. 1.
- Figura 44 traje de lawn tennis (22 de maig de 1891). *Moda Elegante*, pàg. 226.
- García, P. A. (1896). *Compendio pedagógico teórico - práctico*. Madrid: Librería Viuda de Hernando y C^a.
- Gázquez, J. (2008). *La Federación Catalana de Tennis. De los ingleses al profesionalismo*. Barcelona: Federació Catalana de Tennis.
- Gómez, D., & Martínez, J. M. (2001). *El deporte en Almería, 1880-1939. Una historia sobre el ocio y la formación de la identidad Provincial*. Almería: Universidad de Almería.
- González, F. (1814). *Educación física en el hombre. Necesidad de promoverla en España por las madres, y escuelas públicas de enseñanza*. Madrid: Imp. de Sancha.
- Guillet, B. (1971). *Historia del deporte*. Barcelona: Oikos-Tau.
- Gurrera, M. (2004). Els inicis de l'educació física als col·legis de Mataró (1855-1877). *Educació i Història. Revista de Història de l'Educació*, (7), 93-116.
- Guttmann, A. (1978). *From Ritual to Record: the nature of modern sports*. New York: Columbia University Press.
- Hervás, L. (1798). *Historia de la vida del hombre -Continuación de la parte II t. V-*. Madrid: Imp. Administración de la Rifa del Real Estudio de Medicina Práctica.
- Historia de la semana. Barcelona (22 de març de 1885). *La Ilustración*, pàg. 192.
- Hugues, T. (1923). *Tomás Brown en la escuela, t. I*. Madrid: Calpe.
- Huizinga, J. (1972). *Homo ludens*. Madrid: Alianza Emecé.
- Inza, E. de (15 de juny de 1865). Carreras de caballo. *El Periódico Ilustrado*, pàg. 105-106.
- Iza, A. de (17 d'abril de 1842). Usos provinciales. Una Romería Vizcaína. *Semanario Pintoresco Español*, pàg. 126-128.
- Izquierdo, E., & Gómez, M. T. (2002). Los orígenes del ciclismo de competición en España. *Revista Española de Educación Física y Deportes* (4), 19-32.
- Izquierdo, E., & Gómez, M. T. (2003). Els orígens del ciclisme a Espanya: l'expansió del velocipede de final del segle XIX. *Apunts. Educació Física i Esports* (71), 6-13.
- Izquierdo, E., & Gómez, M. T. (1999). La difícil incorporación de la mujer española a la locura velocipédica del siglo XIX. *Actes del quart congrés de les ciències de l'esport, L'educació i la recreació de l'INEFC de Lleida* (pàg. 117-126). Lleida: INEFC-Lleida.
- J. M. C. (1822). *Bochología o elementos sobre el modo de jugar a las bochas según su uso gaditano*. Madrid: Imp. de Isidro Ocaña.
- Jardines del Buen Retiro (10 de novembre de 1894). *La Época*, pàg. 4.
- Jeu, B. (1988). *Análisis del deporte*. Barcelona: Bellaterra
- Jimnastica moderna (1840). A *El Museo de Familias*, tom 3, (pàg. 36-44). Barcelona: Imp. de A. Burgues y C^a.
- Jovellanos (1811). Plan de la junta de instrucción pública, leído y aprobado en la comisión de cortés celebrada el día 16 de noviembre de 1809. A *Colección de documentos inéditos pertenecientes*

- a la historia política de nuestra revolución (pàg. 166-222). Palma de Mallorca: Imp. Miguel Domingo.
- Jovellanos, G. M. de (1812). *Memoria sobre las diversiones públicas... y leída en la Junta Pública de la Real Academia de Historia el II de Julio de 1796*. Madrid: Imp. de Sancha.
- La Redacción (16 de juliol de 1891). Nuestros propósitos. *El Ciclista*, pàg. 1.
- Lagardera, F. (1990). *Una interpretación de la cultura en torno a los orígenes del deporte contemporáneo en Cataluña*. Universidad de Barcelona. Departament de Teoria i Història de l'Educació [tesi doctoral].
- Lagardera, F. (1992a). De la aristócrata gimnástica al deporte de masas: un siglo de deporte en España. *Sistema* (110-111), 9-36.
- Lagardera, F. (1992b). Introducción de la Gimnástica en el sistema educativo español. A *Congrés Internacional Educació, Activitats Físiques i Esport en una perspectiva històrica* (pàg. 82-93). Barcelona: Ed. Jordi Monés i Pere Solà.
- Lagardera, F. (1996). Notas para una historia social del deporte en España. *Historia de la Educación* (14-15), 151-172.
- Las Fiestas del Centenario (15 de juliol de 1892). *La Iberia*, pàg. 1.
- Lawn-tennis (1 de maig de 1893). *Crónica del Sport*, pàg. 141.
- Lladanosa, J. (1953). *Conferencias deportivas en Lérida durante la Edad Media*. Lérida: Tip. Selecta.
- López, F. (1998). *Historia de la educación física de 1876 a 1898. La Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Ed. Gymnos.
- López Gómez, S. (31 d'octubre de 1878). Estudios higiénicos. El Patín. *Revista Universal Ilustrada*, pàg. 1-2.
- Los Deportes (30 de desembre de 1900). Epílogo del año. *Los Deportes*, pàg. 819-820.
- Los Deportes (29 de desembre de 1901). Balance general. *Los Deportes*, pàg. 819.
- Luchen, G., & Weis, K. (1979). *Sociología del deporte*. Valladolid: Miñón.
- Lukas, G. (1973). La educación corporal y los ejercicios corporales en la sociedad prehistórica. *Citius, Altius, Fortius*, 15, 273-324.
- Lustono, E. de (1877). Madrid en Verano. *Revista de España* (56), 541-549.
- M. (7 de juliol de 1892). Ecos Madrileños. *La Época*, pàg. 1.
- Mainar, R. (29 de març de 1900a). Deportes rústicos nacionales: la bola, la barra y la azada. *Alrededor del Mundo*, pàg. 305-36.
- Mainar, R. (21 de juny de 1900b). Deportes rústicos nacionales: ejercicios de fuerza. *Alrededor del Mundo*, pàg. 587-588.
- Mandell, R. (1986). *Historia cultural del deporte*. Barcelona: Ed. Bellaterra.
- Marco, L., & Ochoa, E. de (1896). *Repertorio completo de todos los juegos*. Madrid: Lib. Ed. de Bailly-Baillière e Hijos.
- Martínez, A. (1983). Anotaciones a la historia de la educación física española en el siglo XIX. *Historia de la Educación* (2), 153-164.
- Martínez, J. M. (1978). *Los deportes náuticos en Cataluña, 1821-1936. Más de un siglo de reno, vela y motor*. Barcelona: Imp. Tecnograf, S. A.
- Masferrer, N. (1917). Pròleg. Mirando hacia atrás. A E. Navarro (Aut.), *Álbum de las Sociedades deportivas de Barcelona* (pàg. 5-10). Barcelona: Imp. José Ortega.
- Mason, T. (1994). *El deporte en Gran Bretaña*. Madrid: Civitas.
- Medrano, D. (1843). *Consideraciones sobre el estado económico moral y político de la provincia de Ciudad Real, cuyos límites comprenden la mayor parte de la conocida anteriormente con el nombre de Mancha-baja*. Madrid: Imp. de San Gerónimo.
- Mesonero, R. (1844). *Manual histórico-topográfico, administrativo y artístico de Madrid*. Madrid: Imp. de Antonio Yenes.
- Miñano, S. de (1827). *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*. Madrid: Imp. de Pierart-Peralta.
- Monlau, P. F. (1840). *De la instrucción pública en Francia, ensayo sobre su estado en 1838 y 1839*. Barcelona: Imp. de Antonio Bergnes.
- Monlau, P. F. (1847). *Elementos de higiene pública*. Barcelona: Imp. Pablo Riera.
- N. B. S. (21 de juliol de 1839). Costumbres provinciales. La carrera del pollo. *Semanario Pintoresco Español*, pàg. 228-229.
- Navarro, E. (1917). *Álbum histórico de las sociedades deportivas de Barcelona*. Barcelona: Imp. José Ortega.
- Notas Locales (6 de juny de 1892). *La Vanguardia*, pàg. 2.
- Noticias (1 de desembre de 1876). *El Campo*, pàg. 9-10.
- Noticias de Barcelona (20 de juliol de 1821). *El Universal*, pàg. 811.
- Noticias generales (9 de juny de 1894). *La Época*, pàg. 3.
- Noticias Varias (5 de gener de 1888). *El Día*, pàg. 1-2.
- Nuevavilla (16 de novembre de 1879). Cricket y foot-baal-Club de Madrid. *El Campo*, pàg. 380-381.
- Oliver, E. (10 de febrer de 1870). Los velocípedos. *La Ilustración Española y Americana*, pàg. 56-57 i 62.
- Olivera, J. (1993). Reflexions sobre l'origen de l'esport. *Apunts. Educació Física i Esports* (33), 12-23.
- Olivera, J., & Torrebadella, X. (2015). Del sport al deporte. Una discusión etimológica, semántica y conceptual en la lengua castellana. *Revista Internacional de Medicina y Ciencias del Deporte*, 15(57).
- Ortega, J. M. (1996). *Románticos sportmans. Historia del deporte vallisoletano en el siglo XIX*. Valladolid: Ayuntamiento de Valladolid-Fundación Municipal de Deportes.
- Otero, E. (2003). Tom Brown en la Institución Libre de Enseñanza. A *Etnohistoria de la escuela: XII Coloquio Nacional de Historia de la educación* (pàg. 643-652). Burgos: Universidad de Burgos.
- Parque de Madrid (13 de març de 1870). *Diario oficial de avisos de Madrid*, pàg. 4.
- Pastor, J. L. (1998). La extravagante difusión del deporte moderno. *Puertas a la Lectura* (4), 14-19.
- Payà, A. (2004). Joc corporal, esport i educació física a l'ideari pedagògic de la Institución Libre de Enseñanza. *Educació i Història* (7), 117-133.
- Pelayo, D. (2007). El derecho de asociación en la historia constitucional española, con particular referencia a las leyes de 1887 y 1964. *Historia constitucional: Revista Electrónica de Historia Constitucional* (8), 95-122.
- Pelotismo (15 de setembre de 1895). *Crónica del Sport*, pàg. 272.
- Peña, A. (1892). *La pelota y los pelotaris. Primera parte*. Madrid: Imp. José Ducazcal.
- Pérez-Galdós, B. (1 de desembre de 1876). El Campo. *El Campo*, pàg. 1-2.
- Pérez, J. (1894). Velocipedismo epidémico. *Actualidades* –revista ilustrada del año 1894–. Madrid: Imp. de la Revista de Navegación y Comercio, pàg. 111-113.
- Piernavieja, M. (1966). 'Depuerto', 'Deporte'. Protohistoria de una palabra. *Citius, Altius, Fortius* (8), 5-190.
- Piernavieja, P. (1977). *Corpus de inscripciones deportivas de la España romana*. Madrid: INEF.
- Pociello, Ch. (1981). *Sports et Société*. Paris: Vigot.
- Popplow, U. (1973). Orígenes y comienzos de los ejercicios físicos. *Citius, Altius, Fortius* (15), 135-154.

- Portici (16 d'abril de 1835). *Floresta Española*, pàg. 62.
- Pujadas, X. (2010). De las élites a las masas: Deporte y transformación de las formas de ocio moderno en Cataluña (1890-1936). A X. Pujadas (Coord.) *La metamorfosis del deporte. Investigaciones sociales y culturales del fenómeno deportivo contemporáneo* (pàg. 19-39). Barcelona: Editorial UOC.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (1995). *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1931)*. Barcelona: Edita Columna, Diputació de Barcelona.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (2003). El club deportivo como marco de la sociabilidad en España. Una visión histórica (1850-1975). *Hispania. Revista Española de Historia* (214), 505-522.
- Q. (16 de juliol de 1804). Educación. Sobre la necesidad de cultivar las facultades físicas del individuo, desde sus primeros años. *Efemérides de España*, pàg. 807-809.
- Ramírez, P. M. (1844). *Tratado de Administración práctica en España*. Madrid: Imp. de Vicente Lalana.
- Recreos Campestres: el nuevo juego del Lawn tennis (30 de juliol de 1880). *La Ilustración Española y Americana*, pàg. 51-52.
- Redacción (27 de febrer de 1895). Nuestros propósitos. *El Deporte Velocipédico*, pàg. 2-3.
- Regatas (16 de maig de 1869). *El Museo Universal*, pàg. 158-159.
- Rigauer, B. (1981). *Sport and work*. New York: Columbia University Press.
- Rivero, A. (2003). *Deporte y modernización: La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*. Madrid: Dirección General de Deportes de la Comunidad de Madrid.
- Rivero, A., & Ruiz, M. (2007). *Madrid, dos siglos de actividad física y deporte, 1806-2006*. Madrid: Servicio de Documentación y Publicación de C. M. Deportes y Juventud de la Comunidad Autónoma de Madrid.
- Rivero, A., & Sánchez, R. (2011). The international British influence in the Birth of Spanish Sport. *The International Journal of the History of Sport*, 28 (13), 1788-1809.
- Rodrigo-Estevan (2007). Deporte, juego y espectáculo en la España medieval: Aragón, siglos XIII-XV. A L. Cantarero & R. Ávila (Coords.), *Ensayos sobre deportes. Perspectivas sociales e históricas* (pàg. 37-88). Guadalajara: Universidad México.
- Rodríguez-Campomanes, P. (1775). *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*. Madrid: Imp. de D. Antonio de Sancha.
- Roth, J. M. (1823). *Ordenanzas para el régimen y gobierno del primer Instituto Gimnástico-Militar, que deberán observar sus alumnos, individuos del batallón de jóvenes*. Barcelona: Imp. Ayuntamiento Constitucional.
- S. A. (1977). *Historia del fútbol español*. Madrid: ARESA.
- Sáenz-Urbina, A. (1973). *La educación general en Cataluña durante el Trienio Constitucional (1820-1823)*. Barcelona: Càtedra d'Història Universal, Departament d'Història Contemporània.
- Salats, S. (5 de setembre de 1895). Crònica semanal. *El Pelotari*, pàg. 798-799.
- Salvador, J. L. (2004). *El deporte en Occidente: Historia, Cultura y Política*. Madrid: Càtedra.
- Sanchís, J. P. (2010). *La actividad gimnástica y deportiva en Sevilla durante el siglo XIX*. Sevilla: Diputación Provincial de Sevilla.
- Santamaría, J. M. (2005). *Deporte en Segovia: Memoria de un siglo*. Segovia: Centro de Recuperación Fundacional.
- Sanz, J. (1860). *El Ideal de la Humanidad para la Vida*. Madrid: Imp. Manuel Galiano.
- Se ha inaugurado... (19 d'abril de 1890). *La Correspondencia de España*, pàg. 4.
- Sección de espectáculos (2 de novembre de 1894). *El Imparcial*, pàg. 4.
- Sección de Noticias (14 de setembre de 1868). *El Imparcial*, pàg. 2.
- Sección de Noticias (21 de novembre de 1869). *El Imparcial*, pàg. 2-3.
- Sección de noticias (21 de maig de 1880). *El Imparcial*, pàg. 2-3.
- Sección Marítima (11 de juny de 1867). *El Imparcial*, pàg. 2.
- Serra, E. (1923). Lleida vella, jocs i esports. *Boletín del Instituto General Técnico de Lérida* (6), 109-110.
- Simón, M. del C. (1972). *La enseñanza privada seglar de grado medio en Madrid (1820-1868)*. Madrid: Instituto de Estudios Madrileños.
- Sirera, C. (2008). *Cuando el fútbol de era el rey: Los deportes en el espacio público en la ciudad de Valencia (1875-1909)*. València: Universitat de València.
- Spencer, H. (1861). *Education: Intellectual, moral, and physical*. London: Willians and Norgate.
- Spencer, H. (1879). *De la educación intelectual, moral y física*. Sevilla: Imp. de R. Baldaraque.
- Taboada, N. (1840). *Descripción topográfico-histórica de la ciudad de Vigo, su ría y alrededores; con una noticia histórica de varios hombres ilustres del país*. Santiago: Imp. de la Viuda e Hijos de Compañel.
- Tarragona (9 de juliol de 1833). *La Revista Española*, pàg. 698.
- Tey, M. (1914). *Lawn tennis*. Barcelona: Lib. Sintés.
- Torreadella, X. (2009). *Contribución a la historia de la educación física en España. Estudio bio-bibliográfico en torno a la educación física y el deporte (1800-1939)*. Lleida: Universitat de Lleida, Departament d'Història de l'Art i Història Social [tesi doctoral no publicada].
- Torreadella, X. (2011a). La educación física y la actividad gimnástico-deportiva de las mujeres a partir de la bibliografía especializada del siglo XIX. *Arenal*, 18(1), 147-179.
- Torreadella, X. (2011b). *Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Torreadella, X. (2012a). Antecedentes en la institucionalización de la gimnástica militar española (1800-1852). *Revista de Historia Militar* (111), 185-244.
- Torreadella, X. (2012b). Les primeres revistes professionals i científiques de l'educació física espanyola (1882-1936). *Apunts. Educació Física i Esports* (109), 11-24.
- Torreadella, X. (2012c). Los orígenes de una ciudad olímpica: Barcelona y el asociacionismo deportivo decimonónico ante la gestación de los primeros Juegos Olímpicos. *Citius, Altius, Fortius*, 5(2), 91-134.
- Torreadella, X. (2012d). Orígenes del fútbol en Barcelona (1892-1903). *RICYDE. Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, (27), 80-102.
- Torreadella, X. (2013a). Del espectáculo acrobático a los primeros gimnasios modernos. Una historia de las compañías gimnástico-acrobáticas en la primera mitad del siglo XIX en España. *Aloma*, 31(2), 67-84.
- Torreadella, X. (2013b). *Gimnástica y educación física en la sociedad española de la primera mitad del siglo XIX*. Lleida: Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida.
- Torreadella, X. (2014a). Regeneracionismo e impacto de la crisis de 1898 en la educación física y el deporte español. *Arbor*, 190 (769): a173. doi:10.3989/arbor.2014.769n5012

- Torrebadella, X. (2014b). Los apóstoles de la educación física. Trece semblanzas profesionales en la educación física española contemporánea. *Revista Española de Educación Física y Deportes* (406), 57-76.
- Torrebadella, X., & Nomdedeu, A. (2015). Los primeros libros de fútbol publicados en España (1900-1919). *Revista General de Información y Documentación* [En premsa].
- Torrebadella, X., & Olivera, J. (2012). Las cien obras clave del repertorio bibliográfico español de la educación física y el deporte en su proceso de legitimación e institucionalización (1807-1938). *Revista General de Información y Documentación* (22), 119-168.
- Torrebadella, X., & Olivera, J. (2013). The Birth of the Sports Press in Spain within the Regenerationist Context of the Late Nineteenth Century, *The International Journal of the History of Sport*, 30(18), 2164-2196.
- Trapero, M. (1994). Del depuerto medieval al deporte actual, cuestiones semánticas. A C. García, C. Reigosa, P. García, A. Gómez & M. A. Muro (Coords.), *Congreso sobre el idioma español en el deporte* (pàg. 79-108). Madrid: Fundación EFE.
- Ueberhorst, H. (1973). Teorías sobre el origen del deporte. *Citius, Altius, Fortius* (15), 9-57.
- Ulmann, J. (1982). *De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique*. Paris: J. Vrin.
- Vallejo-Miranda (8 d'octubre de 1865). Estudios y costumbres extranjeras bajo el punto de vista nacional. *El Sport, El Museo Universal*, pàg. 323.
- Valserra, F. (1944). *Historia del deporte*. Madrid: Editorial Plus Ultra.
- Variedades (21 de gener de 1870). *Diario de avisos de Madrid*, pàg. 4.
- Variedades de ciencias, literatura y artes, t. I.* (1805). Madrid: Oficina de Benito García.
- Vélez, P. (20 de maig de 1892). Una Fiesta privada. *La Vanguardia*, pàg. 1.
- Viada, A. (1903). *Manual de Sport*. Madrid: Ed. Adrian Romo.
- Villalobos, C. de (1842). *Ojeada sobre la gimnasia, utilidades y ventajas que emanan de esta ciencia*. Madrid: Imp. de Yenes.
- Villalobos, C. de (1845). *Representación del señor D. Francisco Aguilera, conde de Villalobos, acerca de la formación de un Gimnasio Normal en Madrid*. Madrid: Imp. Colegio de Sordomudos y Ciegos.
- Wanderer (2 de juliol de 1894). Alrededor del Mundo. *El Imparcial*, pàg. 3.